

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazma hüququnda

NƏSİROVA PƏRVANƏ ETİQAD QIZI

**«KOMMERSIYA TƏŞKİLATINDA MALİYYƏ TƏHLİLİNİN
TƏTBİQİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı: **İM-010000, «Ümumi iqtisadiyyat»**

İxtisasın şifri və adı: **İİM-010002, «Mühasibat uçotu və audit»**

Elmi rəhbər:
dos. H.A.Cəfərli_____

Magistr proqramının rəhbəri:
dos. R.N.Kazımov_____

Kafedra müdiri:
dos. H.A.Cəfərli_____

BAKİ-2015

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
I FƏSİL. Kommersiya təşkilatının idarəetmə sistemində maliyyə təhlili	7
1.1. Maliyyə təhlilinin mahiyyəti və onun əsas vəzifələri	7
1.2. Maliyyə təhlilinin informasiya mənbələri.....	10
1.3. Maliyyə təhlilinin metod və üsulları, təşkilatın idarəetmə sistemində onların rolu.....	13
II FƏSİL. Kommersiya təşkilatında maliyyə təhlilinin aparılması istiqamətləri.....	21
2.1. Maliyyə nəticələrinin təhlilinin aparılması istiqamətləri.....	21
2.2. Rentabelliyn və işgüzar fəallığın təhlilinin aparılması istiqamətləri.....	27
2.3. Maliyyə vəziyyətinin təhlilinin aparılması istiqamətləri.....	32
III FƏSİL. Kommersiya təşkilatında maliyyə təhlilinin aparılmasının təkmilləşdirilməsi.....	68
3.1. Maliyyə nəticələrinin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi	68
3.2. Rentabellik, işgüzar fəallıq göstəriciləri və onların təkmilləşdirilməsi..	70
3.3. Maliyyə vəziyyətinin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi.....	72
Nəticə və təkliflər.....	78
İstifadə olunan ədəbiyyat.....	80

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektlərinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi qəbul edilən idarəetmə qərarlarının keyfiyyətindən asılıdır. Bu təsərrüfat subyekti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən idarəetmə qərarlarının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində, idarəetmə elmləri içərisində xüsusi yeri olan maliyyə (iqtisadi) təhlilin böyük rolu vardır.

Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində iqtisadi təhlilin mühüm tərkib hissəsi olan maliyyə təhlili hər bir təsərrüfat subyektinin rəhbəri və mütəxəssisi qarşısında kifayət qədər yeni bilik və vərdislərə yiyələnməyi tələb edir. Bu da öz növbəsində hər bir rəhbər və mütəxəssisə imkan verir ki, əvvəlcədən öz müəssisəsinin maliyyə nəticələrini obyektiv qiymətləndirə bilsin, o cümlədən maliyyə nəticələrinə təsir göstərən amilləri nəzərə alsın və onların təsir dərəcəsini müəyyən etsin.

Bundan başqa maliyyə nəticələrinin dinamikasına təsir göstərən amilləri – müəssisənin potensialını, onun ödəniş qabiliyyətini, rəqabətə davamlılığını qiymətləndirsin, həmçinin müəssisədə düzgün planlaşdırmanı və səmərəli təşkilatlanmanı təmin edə bilsin.

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərmək və dinamik inkişaf etmək üçün kommersiya təşkilatları rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etməli, istehlakçıların dəyişən tələblərinə uyğun olaraq məhsulun keyfiyyətinin artırılmasını təmin etməli, bütün ehtiyatlarını, xüsusilə maliyyə resurslarını hər zaman sənaye müəssisəsinin başlıca məqsədinə nail olunmasına səfərbər etməyi bacarmalıdır. Bu məqsədlə əksər kommersiya təşkilatlarında yeni olan funksional xidmətlər - bazarın tədqiqi ilə məşğul olan marketing xidməti, yenilikləri öyrənən və sınaqdan keçirən innovasiya xidməti, yeni şəraitdə kommersiya təşkilatları maliyyə fəaliyyətinin təhlilini, qiymətləndirilməsini və planlaşdırılmasını həyata keçirən, habelə investisiya layihələrinin səmərəliliyini qiymətləndirən maliyyə xidməti və s. təşkil edilməlidir.

Базар мүнәсибәтләри шәраитиндә фәалийәт әюстярян коммерсија тәшкәлатларынн башлыға мягсяди мянфяят әлдә етмәкдир. О, юзцнцн бцтцн

фяалиййятини вя инкишафыны юз эялирляри щесабына гурмалы, вьсаит чатышмазлыьы йарандыгда ону базар шьртляри иля мцвяггяти алынан борь вьсаитляри иля арадан галдырмалы вя борьларыны вахтында гайтармаьы баъармалыдыр.

Цмумиййятля, базар мцнасибьтляри шьраитиндя kommersiya tashkilatlarinin тьсяррцфат фяалиййятиндя малиййя ресурсларынын ролу ящямиййятли дьряьядя артыр, онларын сьриштьяли вя дцзэцн идаря едилмяси (ньюляри, тьйинаты, мянбьляри, йерляшдирилмяси, мцддяти вя с. аспектляр цзря) kommersiya tashkilatlarinin уьурлу фяалиййятинин башлыьа зьмини щесаб олунур.

Базар мцнасибьтляри шьраитиндя бцтцн kommersiya tashkilatları щям юзляринин, щям дя бизнес тьряфдашларынын малиййя vaziyyatinin гиймятляндирилмяси проблеми иля гаршылашырлар. Kommersiya tashkilatları малиййя vaziyyatinin гиймятляндиряркян чохлу сайда амиллярин тьсири нязря алынмалыдыр. Лакин бцтцн щалларда даща чох диггьят йетириляси амил дьувриййя капиталынын вязиййяти вя ondan истифадянин нятиьььидир. Чцнки, бир тьряфдян, дьувриййя капиталынын вязиййяти, онун структуру, щьрякьят (дьувретмя) сцрьяти майа дьйяри, рентабеллик, кредитин истифадьяси сьмяряилийи вя с. кими kommersiya tashkilatlarinin ясас игтисади эюстьяриььияриня тьсир фяалиййятиндя мараглары олдугларындан, kommersiya tashkilatlarinin тьсяррцфат-малиййя фяалиййятинин мцхтьялиф тьряфляри, хцсусия онун малиййя вязиййяти вя сабитлийи давамлы олараг тьщилил олунур вя гиймятляндирилир. Беля тьщилил вя гиймятляндирмянин нятиььяляри исья онун əsaslandığı игтисади информасьйянын, тьщилил вя гиймятляндирмя цсулларынын дцзэцн вя дьягиг сечилмясиндян щьлледиьы дьряьядя асылыдыр. Буна эюря дя бу сачьядя апарылмыш чохсайлы тьядгигатлар щьмин мясьялянин бу вя йа дьязр истигамьятинин юйрьянилмясини ящатя едир. Бцтцн бунлар маэистр диссертасьйя ишинин актуал бир проблема щьсьр олундуэуну якс етдирир.

Проблемин юйрянилмасы саясийи. Базар иктисадийаты шярәитиндә kommersiya təşkilatlarının тәсәррүфат-мәлиийә фәәлиийәтинин мәнтязәм тәшәил едилмәси вә гиймәтләндирилмәси зәрури шәртдир. Бунун цән мөвәфиг методикайә мәлик олмәг ләзәмдир ки, бу сәхәдә вәшид йәнәшмә йохдур. Мәсәлән юйрянилмәси илә бәхли юкә иктисадчы әлимләриндә Щ.И.Намәзәлиевин, Р.Б.Ялиевин, С.М.Сәбзәлиевин, Щ.А.Сәфәрлинин, И.М.Мәшмудовун, Н.М.Исмәйловун, Р.Н.Кәзимовун вә с., хәрис иктисадчы әлимләрин М.И.Бәкановун, В.В.Ковәлиевин, О.А.Ефимованын, Г.В.Сәвитскийанын, А.Д.Шереметин вә с. әпәрдәхә тәдигәт ишләрини гәйд етмәк оләр. Щәмин мәәлифләрин елми ишләриндә мәсәлән методоложи вә методики истигәмәтләрини бу вә йә дигәр сәвәийәдә юйрянилмишдир.

Тәдигәтүн мәгсәди вә вәзифәләри. Мәәстр диссертасийә ишинин мәгсәди kommersiya təşkilatlarının мәлиийә-тәсәррүфат фәәлиийәтинин тәшәили методикасынын тәкмилләшдирилмәсидир. Щәмин мәгсәдин реәлләшдирлмәси цән әшәәдәкә вәзифәләр гәршәйә гәйүлмүшдүр:

- мәсәсәнин мәлиийә вәзийәтинин тәшәилинин мөвбүд методикасынын бәтән әспектләринин системли гәйдәдә юйрянилмәси;
- мәсәсәнин мәлиийә сәбитлиийи вә онун юдәмә гәбилиийәтинин дәшә дөхүн якс етдирән әюстәрибәләр системинин ишләниб шәзирләнмәси;
- мәсәсәнин мәлиийә сәбитлиийи вә юдәмә гәбилиийәтинин йәхшәләшдирлмәси имкәнләрини мәәйән етмәк;

Тәдигәтүн прәдмети вә обьекти. Kommersiya təşkilatlarının мәлиийә-тәсәррүфат фәәлиийәтинин юйрянилмәси тәдигәтүн прәдетини тәшәил едир. Тәдигәтүн обьекти kommersiya təşkilatlarıdır.

Тәдигәтүн елми йәнилийи. Әпәрлмәш елми тәдигәтүн елми йәнилийи әшәәдәкәләрдыр:

- təşkilatların maliyyə-tясяррцфат фяалийятинин гиймятляндирилмясиня йанашмалар системляшдирилмишдир;

- təşkilatların малийя-тясяррцфат фяалийятинин тящилинин мювбуд методикасы щяртяряфли юйрянилмякля чатышмамазлыглар ашкар едилмишдир;

- малийя вязийяти контекстиндя təşkilatların малийя-тясяррцфат фяалийятинин тящили методикасынын бейнялхалг тярцбьси юйрянилмиш вя онун республикамызын учот-аналитик практикасында тятбигинин мцмкцнлщц арашдырылмышдыр;

- малийя сабитлийи вя юдямя габилийятини якс етирян эюстяриьиляр системи ишлянилмишдыр;

- малийя сабитлийи вя юдямя габилийятини якс етирян эюстяриьиляр арасында гаршылыглы функционал ялагя юйрянилмишдир;

- təşkilatların малийя-тясяррцфат фяалийятинин тящили вя гиймятляндирилмясинин универсал методикасы öyrənilmyşdyr.

Тядгигатын практики ящямийяти. Тядгигатын нятиььси kommersiya təşkilatlarının малийя-тясяррцфат фяалийятини даща долбун гиймятляндирмяйя имкан верьяьк. Kommersiya təşkilatlarının maliyyə təhlili kontekstində vəziyyəti daha real qiymətləndirməyə, mövcud olan çatışmazlıqları aradan qaldırmağa, qəbul edilən qərarların əsaslandırılması səviyyəsini yüksəldəcəkdir.

Ишин структуры. Bu mövzu əhatəsində təsərrüfat subyektlərinin idarə edilməsində maliyyə təhlilinin rolu, əhəmiyyəti, vəzifələri və onun göstəricilər sistemi şərh edilmişdir. Buraxılış işi giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş yədyбийят сийащысындан ибарятдир.

I Fəsil. Kommersiya təşkilatının idarəetmə sistemində maliyyə təhlili

1.1 Maliyyə təhlilinin mahiyyəti və onun əsas vəzifələri

Bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun olaraq, təsərrüfat subyektlərində idarəetmənin elmi səviyyəsinin durmadan yüksəldilməsi proseslərində təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və eləcə də ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri, o cümlədən sahibkarlıq üzrə hər şeydən əvvəl analitik işlərin genişləndirilməsini, inkişaf etdirilməsini və təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Bazar iqtisadiyyatı yeni mülkiyyət münasibətlərinin mövcud olduğu bir şəraitdə təşkilat və müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsində və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsində məhsul istehsalı və satışının həcmi, əmək məhsuldarlığı, maddi məsrəflərə qənaət, məhsulun əmək və material tutumu, fondtutumu, fondverimi, daxili ehtiyatların aşkar edilməsi, dövriyyə kapitalının dövr sürəti, mənfəət, rentabellik və.s. kimi iqtisadi göstəricilər hesab olunur. Bu göstəricilərin müəyyən edilməsi, öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi iqtisadi təhlilin məzmununu təşkil edir.

Ayrı-ayrı orqanlar, fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin məqsədi, maraqları, əhatə dairəsi, aparılması müddəti, informasiya mənbələri və.s. kəskin sürətdə fərqləndiyinə görə təhlilin növləri fərqlənir.

İqtisadi təhlilin növləri aşağıdakı əlamətlər üzrə təsnifləşdirilir:

1. Sahə əlamətləri üzrə-təhlilin bu növü əməyin ictimai bölgüsünə əsaslanır. Bu əlamət üzrə təhlilin və sahənin (iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin-sənaye, tikinti, nəqliyyat, ticarət və.s.) və sahələrarası (milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində təsərrüfat fəaliyyətinin nəzəri və metodoloji əsaslarını təşkil edən) növləri fərqləndirilir.

2. İqtisadi təhlilin subyektləri üzrə - daxili (daxili subyektlər, yəni əməkdaşlar, müdiriyyət tərəfindən aparılır) və xarici (xarici subyektlər tərəfindən hazırlanmış maliyyə hesabatları əsasında qarşıya qoyulan konkret məqsədlərə görə həyata keçirilir) təhlilə ayrılır.

3. Vaxt əlamətlərinə görə - sonradan aparılan (retrospektiv) təhlil, qabaqcadan (perspektiv) təhlil və operativ (situasiya) təhlil fərqləndirilir.

4. Proqramın məzmununa və səviyyəsinə görə - kompleks (təsərrüfat subyektlərinin istehsal, təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin bütün tərəfləri üzrə) və tematik (təsərrüfat subyektlərinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin konkret olaraq, ayrıca bir hissəsi üzrə) təhlil növləri fərqləndirilir.

5. Obyektin öyrənilməsi metodikasına görə isə iqtisadi təhlilin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

Müqayisəli təhlil, amilli təhlil, diaqnostik təhlil, ekspress təhlili, marjinal təhlil, determinləşdirilmiş təhlil, stoxastik təhlil, funksional təhlil.

6. İdarəetmə obyektinə görə isə - texniki iqtisadi təhlil, maliyyə-iqtisadi təhlil, sosial iqtisadi təhlil, iqtisadi statistik təhlil, marketinq təhlili növləri ilə fərqləndirilir.

Təhlilin bu növləri içərisində ən geniş və əhatəliliyinə görə maliyyə iqtisadi təhlili daha çox fərqləndirilir.

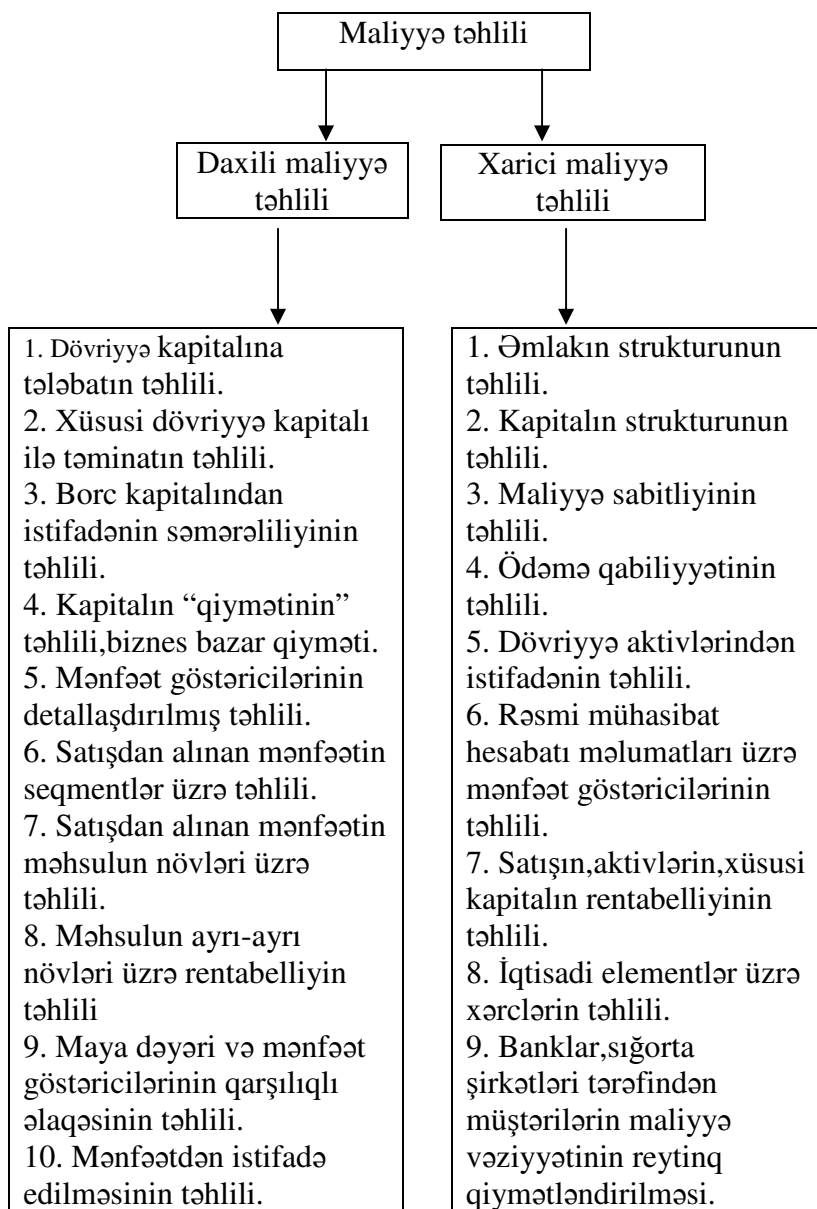
Maliyyə təhlili həm müəssisənin maliyyə xidməti bölmələri, həm də müəssisənin maliyyə sabitliyində, xüsusilə də mənfəət və gəlirlərində marağı olan maliyyə kredit orqanları, banklar, vergi orqanları, auditorlar və digər kənar təşkilatlar və fiziki şəxslər tərəfindən aparılır. Bu təhlildə maliyyə planı yerinə yetirilməsi və maliyyə resurslarından istifadə, xüsusi və cəlbəedilmiş kapitalların strukturu və onlardan istifadə, mənfəət və onda istifadə, rentabellik, müəssisənin maliyyə vəziyyəti və ödəniş qabiliyyəti və.s. müəssisə fəaliyyətinin nəticələri ilə əlaqədar problemlər öyrənilir.

Qeyd edilən problemlərin öyrənilməsində maliyyə iqtisadi təhlilnin 2 növü-daxili və xarici maliyyə təhlili fərqləndirilir. Təhlilin bu növlərinin təsnifatı aşağıdakı sxemdə göstərilmişdir (*Sxem 1*).

Maliyyə təhlili mahiyyətindən, göstəricilər sistemindən, informasiya təminatından və.s. asılı olaraq onun qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

1. Konkret təsərrüfat subyekti səviyyəsində iqtisadi qanunların təsirinin xarakterinin öyrənilməsi, iqtisadi inkişafın qanunauyğunluqlarının və meyllərinin müəyyən edilməsi;

2. Təsərrüfat subyektlərində həyata keçirilən maliyyə təhlilinin metod və üsullarının müəyyən edilməsi;

Sxem 1. Maliyyə təhlilinin təsnifatı.

3. Maliyyə təhlili prosesində istifadə olunan göstəricilər sistemi və onların müəyyən edilib, qiymətləndirilməsi;
4. Bütövlükdə təşkilat üzrə və onun daxili stukturu üzrə mənfəət planının yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi;
5. Maliyyə sabitliyi və ona təsir edən amillərin aşkar edilib, qiymətləndirilməsi;
6. Təsərrüfat subyektlərində dövrü kapitalının idarə edilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və ödəmə qabiliyyətinin təmin edilməsi;
7. Daxili ehtiyatlardan istifadə edilməsi, mənfəət amillərinin təsirinə aradan qaldırılması üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması və. s;

1.2. Maliyyə təhlilinin informasiya mənbələri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi, məhsul çeşidlərinin təzələnməsi və təkmilləşdirilməsi, bazar qiymətləri və kənar təşkilatların xidmətləri üçün tariflərin dəyişməsi halları təhlilə cəlb edilməsini tələb edir. Təsərrüfat subyektlərində maliyyə təhlili zamanı müxtəlif informasiyalardan istifadə olunur. Bu informasiyalar içərisində maliyyə hesabatları və mühasibat uçotunun məlumatları əsas yeri tutur. Çünki burada əks olunan məlumatlar təsərrüfat subyektlərinin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin ən mühüm informasiyalarını özündə əks etdirir.

Maliyyə hesabatı və mühasibat uçotunun informasiyalarından istifadə etməklə aparılan təhlilin üstün cəhəti ondadır ki, o plan tapşırıqların yerinə yetirilməsini təyin etməklə yanaşı, aparılan təhlili bir tərəfdən təsərrüfat subyekti üçün daha effektiv təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin yaxşılaşdırılmasını təmin edən idarəetmə qərarlarını qəbul etməyə, digər tərəfdən plan və normativ məlumatlarının köhnəlməsini, onların təzələnməsinin zəruriliyini təyin etməyə imkan verir.

Maliyyə (mühasibat) hesabatı-təşkilatın hesabat tarixinə əmlak və maliyyə vəziyyətini, habelə hesabat dövrü ərzində onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini əks etdirən göstəricilər sistemidir. Maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi qaydası

Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” 29 iyun 2004-cü il tarixli qanunu ilə həyata keçirilir.

Mili Mühasibat Uçot Standartlarına uyğun olaraq mühasibat (maliyyə) hesabatlarının məsmusu aşağıdakılardan ibarətdir:

- Mühasibat balansı (forma №1);
- Mənfəət və zərər haqqında hesabat;
- Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;;
- Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat;
- Uçot siyasəti və izahlı qeydlər.

Əgər təşkilat mütləq auditdən keçməlidirsə, maliyyə hesabatının düzgünlüyünü təsdiqləyən auditor rəyi.

Əgər təsərrüfat subyekti maliyyə hesabatının auditini öz təşəbbüsü ilə keçirmişdirsə, onda həmin auditorun rəyi də maliyyə hesabatına aid edilə bilər.

Deməli, təhlil üçün hazırlanmış informasiya tədqiq olunan hadisələri və prosesləri obyektiv əks etdirilməlidir. Əks təqdirdə həmin informasiyanı təhlil etməklə alınan nəticələr həqiqətə uyğun olmayacaq və onlara istinad etməklə hazırlanan analitik tərəfindən müəsisə üçün xeyir vermək əvəzinə, zərərli olacaq.

Buna görə də təhlil üçün toplanılan informasiyalar əvvəlcə diqqətlə yoxlanılır və məlumatların dürüstlüyünü təyin etdikdən sonra təhlil olunur.

Təhlil işlərində hesabat materiallarından daha çox istifadə olunduğuna görə ilk növbədə hesabatlarda verilən məlumatların dürüstlüyü aşağıdakı ardıcılıqla yoxlanılır.

1. İllik, aylıq, kvartallıq hesabatların düzgün rəsmiyyətə salınması;
2. Hesabat dövrünə aid əməliyyatların, qarışıq dövrlərə aid gəlirlərin və xərclərin tam həcmdə hesabatda daxil edilməsi;
3. Müəsisənin bölmə və şöbələrin, xarici şəhərlərdə və ölkələrdə filialların, müvəkkilliklərin fəaliyyətlərinə dair informasiyaların icmal hesabatlara daxil edilməsi;
4. Ayrı-ayrı dövrlərə aid hesabatlarda verilən məlumatların uzlaşması;
5. Yekun məlumatların və hesabatların düzgünlüyü;

6. Inventarizasiyaların vaxtında, tam həcmdə və lazımi keyfiyyətdə aparılması və nəticələrinin hesabatlarda əks etdirilməsi;

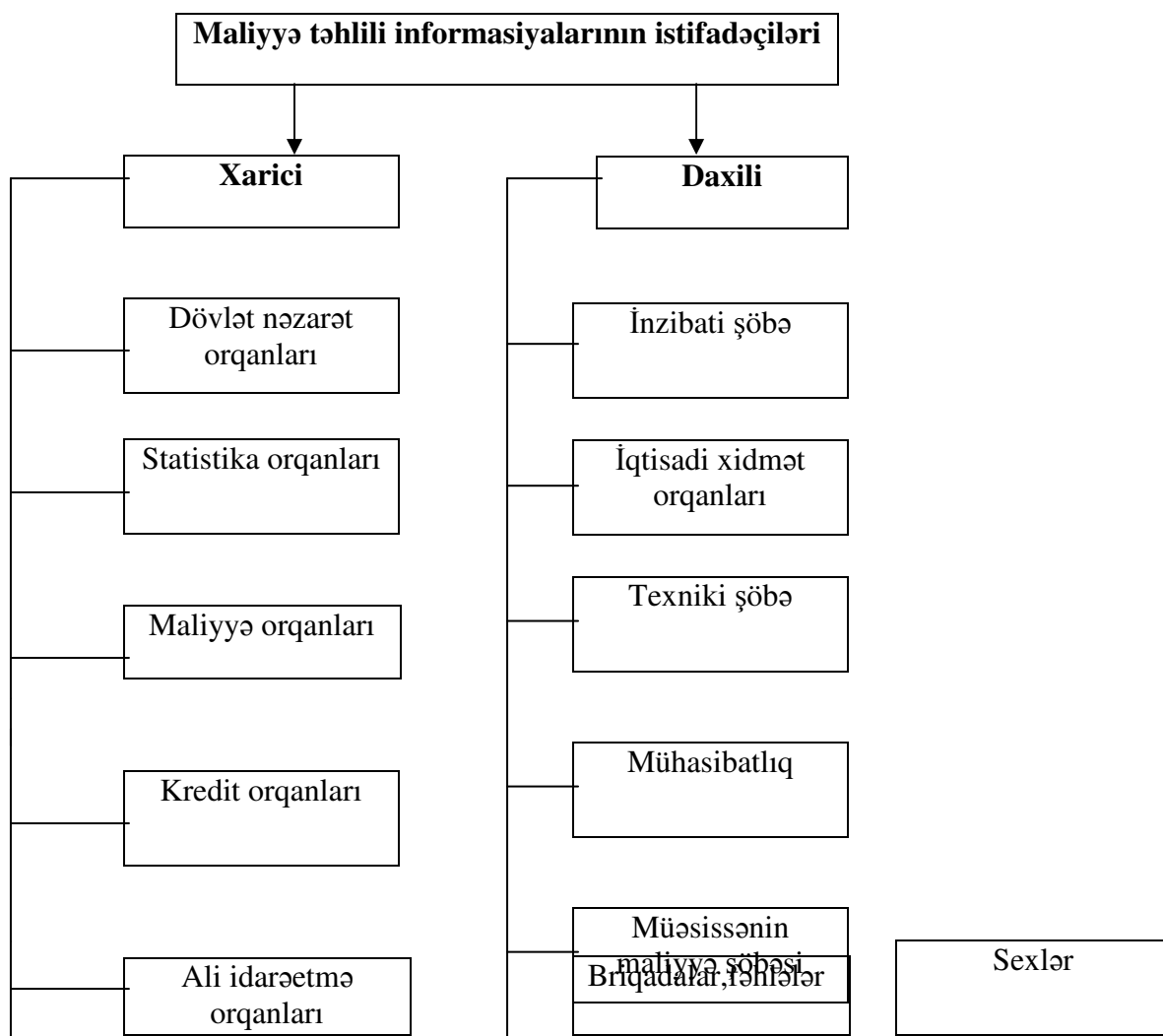
7. Hesabatlarda, plan və smetalarda verilən məlumatların eyni qaydada formalaşması;

8. Balans maddələrinin qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq qiymətləndirilməsi və.s.

İnformasiyanın dəqiqliyi, dürüstlüyü ilə yanaşı, onun operativliyi də zəruridir. Operativlik maliyyə təhlili prosesində təsərrüfat subyektlərində idarəetmə qərarlarının vaxtında hazırlanması üçün daha zəruridir.

Müasir şəraitdə maliyyə təhlili prosesində kompyüter texnikasında və müasir EHM-dan istifadə informasiyanın operativliyinin yüksəldilməsi üçün böyük imkanlar açır.

Təsərrüfat subyektlərində maliyyə və mühasibat uçotu hesabatlarının məlumatlarından istifadə etməklə aparılan maliyyə təhlilinin informasiyaları digər subyektlərin istifadəsi üçün də zəruridir. Ümumiyyətlə maliyyə təhlilinin informasiyalarının istifadəçilərini 2 qrupa ayırmaq olar: daxili və xarici istifadəçilər (*Sxem 2*).

Elmi-tədqiqat
institutları

Vergi orqanları

|

Sxem 2. Maliyyə təhlili informasiyalarının istifadəçiləri.

Daxili istifadəçilər-bura təsərrüfat subyektinin idarəetmə heyyyəti, mühasibatlıq, maliyyə şöbəsi və.s. aiddir. Bu qrup istifadəçilər maliyyə təhlilinin informasiyalarında öz idarəetmə fəaliyyətini həyata keçirməkdə, o cümlədən hər hansı bir cari və perspektivdə müəssisənin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyəti haqqında dolğun informasiya əldə etməyə imkan verir. İdarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində maliyyə təhlilinin informasiyaları daxili istifadəçilər üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Məsələn, müəssisənin meneceri maliyyə təhlilinin informasiyalarında öz marketing fəaliyyətində, maliyyə siyasətində, müəssisənin maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsində, rentabelli fəaliyyətində və.s. istifadə edir.

Xarici istifadəçilər - bura dövlətin maliyyə nəzarət orqanları, kreditorlar, xarici auditorlar və.s. daxildir. Onlar maliyyə təhlilinin nəticələri barədə informasiyanı təsərrüfat subyektinin dayanıqlı informasiya mənbələrindən (məsələn, mühasibat hesabatları, statistik hesabatlar və.s.) əldə edirlər.

Maliyyə təhlili informasiyalarının xarici istifadəçiləri maliyyə nəticələrindən müxtəlif məsələlərin həll edilməsində istifadə edirlər. Məsələn, Dövlət nəzarət orqanları təsərrüfat subyektinin maliyyə fəaliyyətinin Azərbaycan Respublikası dövlət qanunvericiliyinə uyğunluğunu, müəssisənin vergi orqanlarının ödəməli olduğu ödənişlərin düzgünlüyünü və vaxtlı vaxtında ödənilməsini və.s. yoxlayır. Kreditorlar isə bu informasiyalardan təsərrüfat subyektinin kredit ödəmə səviyyəsini müəyyən edərək, onun bazar dəyərini müəyyən edərkən və.s. istifadə edirlər.

1.3. Maliyyə təhlilinin metod və üsullar, təşkilatın

idarəetmədə sistemində onların rolu

Maliyyə təhlilinin metodu dedikdə, müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətini hərtərəfli xarakterizə edən göstəricilər sistemindən istifadə edilməsi, bu göstəriciləri dəyişməsinə təsir edən ayrı-ayrı amillərin, onların təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsi və bunların arasında olan qarşılıqlı əlaqə və asılılığın təyin edilməsi başa düşülür. Maliyyə təhlilinin metodikası təsərrüfat proseslərinin və onların nəticələrinin tədqiqatının xüsusi yollarının və üsullarının məcmusudur. Təsərrüfat subyektlərində həyata keçirilən maliyyə təhlilinin metodikasının aşağıdakı əsas üsulları və metodları vardır:

1. İqtisadi proseslərin ölçülməsi üçün göstəricilər sisteminin işlənilməsi.
2. Müqayisə.
3. Detallaşdırma və qruplaşdırma.
4. İstehsal, maliyyə və təsərrüfat proseslərinin qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi.
5. Kənarlaşdırma, təcrid etmə.
6. Təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi.

İqtisadi proseslərin ölçülməsi üçün göstəricilər - kommersiya təşkilatının istehsal-təsərrüfat fəaliyyətindəki proseslər öz əksini kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarına malik analitik göstəricilər sistemində tapır.

Analitik göstəricilər - təsərrüfat subyektinin bütövlükdə, həm də ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə istehsal, maliyyə və təsərrüfat proseslərinin həcmi, səviyyəsini və iqtisadi səmərəliliyini əks etdirir.

Analitik göstəricilər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

1. Məzmununa görə - bu göstəricilər 2 qrupa: kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə ayrılır.

Kəmiyyət göstəriciləri - bu göstəricilər təsərrüfat proseslərinin ölçüsünü və onlarda baş verən dəyişiklikləri əks etdirir. Bura daxildir: satışdan daxil olan pul gəlirləri, işləyənlərin sayı və.s.

Keyfiyyət göstəriciləri - bu göstəricilər isə təsərrüfat proseslərinin iqtisadi səmərəliliyini əks etdirir. Bura məhsulun maya dəyəri, rentabellik, ödəmə qabiliyyəti və s. göstəricilər daxildir.

2. İfadə edilmə üsuluna görə - bu göstəricilər 2 qrupa: mütləq (həcmi) göstəricilər tətbiq edilən ölçülərdən asılı olaraq natural, əmək, dəyər (pul) göstəricilərinə ayrılır.

Mütləq göstəricilər hesablanma qaydasına görə - intervallı, ani, orta xronoloji göstəricilərə ayrılır.

İntervallı göstəricilər - müəyyən vaxt müddətində (ay, rüb, gün) prosesin ölçüsü və ya nəticəsini səciyyələndirir.

Ani göstəricilər - təsərrüfat ehtiyatlarının müəyyən tarixə ölçüsünü əks etdirir.

Orta xronoloji göstəricilər - müəyyən vaxt dövrü ərzində ehtiyatların orta ölçüsünü əks etdirir.

Nisbi göstəricilər - qarşılıqlı əlaqədə olan 2 mütləq göstəricinin bölünməsindən müəyyən olunur. Hesablamaya daxil edilən mütləq göstəricilər xarakterindən asılı olaraq nisbi göstəricilər əmsallar, xüsusi və struktur göstəricilərə ayrılır. Əmsallar eyni ölçülü 2 mütləq göstəricinin xüsusi göstəricilər müxtəlif ölçülü 2 mütləq göstəricinin, struktur göstəricilər struktur komponentin yekuna bölünməsindən alınan qismət kimi müəyyən olunur.

3. İstifadə dairəsi üzrə göstəricilər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- Milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində təşkilatların fəaliyyətinin təhlili zamanı tətbiq edilən göstəricilər.
- Sənayenin, kənd təsərrüfatının, ticarətin və iqtisadiyyatın digər sahələri üçün səciyyəvi olan göstəricilər.

4. Tətbiq edilmə xarakteri üzrə isə analitik göstəriciləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

- Təsərrüfat proseslərinin xarakteristikasını əks etdirən göstəricilər.
- Nail olunmuş nəticələrə təsir göstərmiş amilləri əks etdirən göstəricilər.

Müqayisə üsulu - müqayisə bazası plan göstəriciləri, layihə məlumatları, normativlər, əvvəlki dövrlərin göstəriciləri, anoloji obyektlərin göstəriciləri, orta sahə göstəriciləri ola bilər.

Müqayisənin nəticələri mütləq, bazis göstəricilərinə faiz istifadəsinə indeks şəklində fərqlənmələr kimi təqdim edilir. Proses və ya hadisəni xarakterizə edən hər bir göstəriciyə, onların nəticələrinə qiymət vermək, gedişatına nəzarət etmək, gələcək

dövrələr üçün proqnozlaşdırmaq məqsədilə bir-birilə, plan, normativ və.s. göstəricilər müqayisə edilir. Müqayisə üsulunun köməyi ilə ümumi və spesifik proseslər təyin olunur, tədqiq olunan obyektlər əmələ gələn dəyişikliklər, onların inkişaf qanunauyğunluqları öyrənilir.

Maliyyə təhlil işlərində horizontal, vertikal, trend, birölçülü, çoxölçülü və digər müqayisə üsullarından istifadə olunur. Horizontal müqayisəli təhlildə tədqiq olunan müəssisənin faktiki göstəriciləri baza (plan, keçmiş dövrlərin və.s.) göstəriciləri ilə müqayisə etməklə mütləq və nisbi kənarlaşmalar təyin edilir.

Vertikal müqayisəli təhlildə ümumi göstəricidə onun ayrı-ayrı tərkib hissələrinin xüsusi çəkirlərini, ayrı-ayrı tərkib hissələrinin bir-birinə və ümumi göstəriciyə nisbətlərini (faizlə) hesablamaqla iqtisadi proses və hadisələrin strukturu və onda əmələ gələn dəyişikliklər öyrənilir.

Son 5-10 ildə əsas iqtisadi göstəricilərin bazis ilinə nisbətən artımı və artım templəri trend müqayisəli təhlilin köməyi ilə təyin edilir. Dinamika sıralarının tədqiqində trend müqayisəli təhlildən daha çox istifadə olunur.

Birölçülü müqayisəli təhlildə bir obyektə aid bir, yaxud bir neçə göstərici, ya da eyni göstərici timsalında müqayisə edilir.

Çoxölçülü müqayisəli təhlildə bir neçə müəssisənin (bölmələrin) fəaliyyətinin nəticələrinə dair çoxlu sayda göstəricilər müqayisə edilir.

Detallaşdırma və qruplaşdırma üsulu – tədqiqatın dərinliyi, onun hərtərəfli xarakterini, öyrənilən proseslərin dərk edilməsinin konkretliyini təmin edir, son nəticələrə təsir edən səbəbləri aydınlaşdırmağa imkan verir. Öyrənilən göstəricilərin detallaşdırılması bir çox istiqamətlər üzrə - əməliyyatların aparılması vaxtına (rüblər, aylar, on günlüklər, beş günlüklər, iş günləri, növbələr, saatlar üzrə) və yerinə (təşkilatlar, ayrı-ayrı struktur bölmələr üzrə), tərkib hissələrinə görə, habelə əldə olunmuş nəticələri şərtləndirən amillər üzrə həyata keçirilir.

Göstəricilərin ardıcıl detallaşdırılması onların analitik olaraq ardıcıl öyrənilməsi üsuludur. Bu üsulun mahiyyəti ondadır ki, ilkin detallaşdırma zamanı müəyyən edilmiş göstəricilər sonrakı detallaşdırmaya məruz qalır.

Qruplaşdırma üsulu – maliyyə təhlilində bu üsul orta kəmiyyətlərin məzmunun açılması, ayrı-ayrı vahidlərin həmin orta kəmiyyətlərə təsirinin aydınlaşdırılması üçün tətbiq olunur.

Qruplaşdırmanın qurulması metodikasının tətbiqində aşağıdakı ardıcılığın gözlənilməsi zəruridir:

- təhlilin məqsədinin dəqiq müəyyən edilməsi;
- qruplaşdırma üçün seçilən obyektlərə dair məlumatların toplanması;
- qruplaşdırma üçün yığılan məlumatların müəyyən əlamətlərə görə sıra ilə düzülməsi;
- qruplaşdırma və əməl əlamətlərinə görə orta qrup göstəricilərinin təyin edilməsi;
- alınan orta kəmiyyətlərin təhlili, qarşılıqlı əlaqələrin əməl göstəricilərinin öyrənilən nəticələrə təsir istiqamətlərinin təyin edilməsi;

Təhlil işlərində toplanılan göstəricilərin düzgün qruplaşdırılması zəruri şərtidir. İnformasiyanın düzgün qruplaşdırılması göstəricilər arasında asılılıqı öyrənməyə, öyrənilən hadisələrin mahiyyətini daha dərinlən, daha dəqiq öyrənməyə, sistemləşdirməyə, daha xarakterik və nümunəvi əlamətləri təyin etməyə imkan verir.

İstehsal, maliyyə və təsərrüfat proseslərinin qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi metodu – bu metod təhlilin qarşılıqlı əlaqəli, kompleks aparılması, istehsal, maliyyə və təsərrüfat proseslərinin gedişinə və nəticələrinə təsir göstərən amilləri meydana çıxartmağa və düzgün qruplaşdırmağa imkan verir.

Maliyyə və təsərrüfat proseslərinin qarşılıqlı əlaqədə və vəhdətdə öyrənilməsi metodu aşağıdakı sxemə uyğun aparılır:

1. Göstəricilər arasındakı asılılıqların aşkar edilməsi;
2. Asılılıqların xarakterinin müəyyən edilməsi;
3. Nəticə göstəricisinin və onu şərtləndirən amillərin əlaqə sxeminin müəyyən edilməsi;

Qarşılıqlı əlaqələri öyrənən zaman onların 2 əsas növü fərqləndirilir.

1. Determinləşdirilmiş əlaqələr – bu özündə səbəb və nəticə arasında müəyyən uyğunluğun olmasını səciyyələndirir. Amilin hər kəmiyyətinə nəticənin bir neçə tam

konkret kəmiyyəti uyğun gəlir. Ona görə də amilin müəyyən qədər dəyişildiyi halda nəticə göstəricisinin nə qədər dəyişiləcəyini dəqiq hesablamaq olar.

2. Ehtimal olunan (korrelyasiya) əlaqələr - bu əlaqələr zamanı səbəb və nəticə arasında dəqiq uyğunluq olmur, lakin müəyyən nisbət müşahidə olunur. Korrelyasiya üsulunun müvəffəqiyyətlə tətbiqinin mühüm şərti tədqiq edilən halların real qarşılıqlı əlaqələrini aşkar etmək imkanı yaradan ilk keyfiyyətli iqtisadi təhlilin aparılmasından ibarətdir.

Kənarlaşdırma, təcrid etmə üsulu – bu maliyyə təhlilinin məntiqi üsulu olub, onun köməyiylə bir sıra amillərin təsiri aradan qaldırılır və öyrənmə obyektini olan hər hansı bir amil seçilir. Bu üsul nəticə göstəricisi və onu müəyyən edən amillər arasında qarşılıqlı əlaqə multiplikativ, bölünən və ya kombinasiya edilmiş modellə ifadə olunarkən tətbiq olunur.

Kənarlaşdırma, təcrid etmə üsulu zəncirvari yerdəyişmə, indeks, amillərin təcrid edilmiş təsirinin aydınlaşdırılması, inteqral, loqarifmik metodlarla həyata keçirilir.

Ümumiləşdirmə metodu – bu təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin öyrənilməsinin son, tamamlayıcı mərhələsi hesab olunur. O, xülasələri, ehtiyatlar haqqında məlumatları və onlardan istifadə edilməsi üzrə tövsiyələri əhatə edir.

Xülasələr (nəticələr) bir qayda olaraq təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsini özündə əks etdirir. Xülasələrdə cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar təqdim edilə bilər. Ümumiləşdirmə zamanı müəssisənin ayrı-ayrı bölmələrinin və icraçıların fəaliyyətinin yekunları arasında əlaqə açılır, habelə bütövlükdə kommərsiya təşkilatının fəaliyyətinin ümumi nəticələrinə onların təsir dərəcəsi müəyyən edilir.

Maliyyə təhlilində daha bir neçə üsullardan və metodlardan istifadə olunur.

Statistik metodlara aşağıdakılar daxildir:

1. İqtisadi göstəricilərin müəyyən əlamətlər üzrə qruplaşdırılması;
2. Mütləq və nisbi kəmiyyətlər;
3. Orta kəmiyyətlər: sadə, orta çəkili, xronoloji, orta hesabi kəmiyyətlər;
4. İndeks metodu;
5. Mütləq artım, artım tempi və.s. göstəricilərlə səciyyələnən dinamika sıraları;

6. Statistik müşahidələr;

7. Qrafik metodu;

Maliyyə təhlilində iqtisadi - riyazi metodlardan da istifadə olunur. Bura korrelyasiya və reqressiya təhlili, differensial və integral hesablamalar, xətti proqramlaşdırma, iqtisadi-riyazi modelləşdirmə, oyunlar nəzəriyyəsi, kütləvi xidmət nəzəriyyəsi və.s. daxildir.

Amilli təhlil - nəticə göstəricisinin dəyişilməsinə amillərin təsirinin təhlilidir. Amillər üzrə təhlil metodları aşağıdakı məsələ qoyulan hallarda tətbiq edilir: nəticə göstəricisinin dəyişilməsinə ayrı-ayrı amillərin təsirini hesablamaq.

Amilli təhlilin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- nəticə göstəricilərinin dinamikasını müəyyən edən amillərin seçilməsi;
- sistemli yanaşma imkanlarının təmin edilməsi təmin edilməsi məqsədilə amillərin təsnif edilməsi və sistemləşdirilməsi;
- amillər və nəticə göstəriciləri arasında asılılığın növünün müəyyən edilməsi və qarşılıqlı əlaqələrin modelləşdirilməsi;
- nəticə göstəricisinin həcmnin dəyişilməsində amillərin təsirinin hesablanması və onların hər birinin rolunun qiymətləndirilməsi;
- amilli təhlilin nəticələri əsasında idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi;

İqtisadi göstəricilərin amillər üzrə determinasiyalı (müəyyən edici) təhlil metodlarına aşağıdakılar aiddir: iqtisadi - riyazi metodlar; müqayisə metodu; kənarlaşdırma metodu, təcrid etmə metodu; indeks metodu; zəncirvari yerdəyişmə metodu; amillərin təcrid edilmiş təsirinin aydınlaşdırılması metodu və digərləri.

Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətini və ona təsir edən amillərin təsirinin qiymətləndirilməsi iqtisadi – riyazi metodlardan istifadə etmədən qeyri – mümkündür. Maliyyə təhlilində istifadə olunan iqtisadi – riyazi metodlar və onların təsnifatı aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir (*Cədvəl 1.1*).

Cədvəl 1.1

Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində istifadə olunan iqtisadi-riyazi
metodların təsnifatı

Riyaziyyatın bölgüsü	Metod	Təyinat
1	2	3

Elementar riyaziyyat	Proporsional, balans idarəetməsi və.s.	Ənənəvi iqtisadi məsələlərin həll edilməsində: tələb olunan resursların əsaslandırılması, istehsalatda xərclərin uçotu, planların əsaslandırılması, balans hesablamaları və.s.
Riyazi təhlil	Differensial və integral, variasiyalı hesablama.	Nikbin xarakterli iqtisadi məsələlərin həll edilməsində.
Riyazi statistika	İndeks, korrelyasiyalı təhlil, dinamika sıraları.	İqtisadi məsələlərin həll edilməsində, hansı ki, onların tədqiqi ehtimal xarakteri daşıyır.
Ekonometriya	İstehsal funksiyası, amilli təhlil	İqtisadi məsələlərin həll edilməsində, hansı ki, onların həll edilməsi sxemi şaxmat formalı sxemə uyğundur.
Riyazi proqramlaşdırma	Xətti, xətsiz, dinamik proqramlaşdırma.	Maliyyə təsərrüfat fəaliyyətində istehsal resurslarından istifadə etməklə nikbin xarakterli iqtisadi məsələlərin həll edilməsində.
Əməliyyatların tədqiqi	Ehtiyatların idarə edilməsi, sistemli təhlil.	İqtisadi məsələlərin həll edilməsində, hansı ki, yekun variantlar içərisində ən optimalından istifadə etməklə məsələlərin həll edilməsində.
Evristik metodlar	Qeyri formal metodlar, bilik, təcrübə, qərarların qəbulu.	Qeyri – formal xarakterə malik məsələlərin həlli yollarının müəyyənləşdirilməsində.

İndeks metodu – amillər üzrə təhlilin indeks metodunun mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: əvvəla, nəticə göstəricisinin indeksi və amillərin indeksləri müəyyən edilir; ikincisi, nəticə göstəricisi indeksinin amillərin indekslərinə qarşılıqlı əlaqəsinin sxemi qurulur; üçüncüsü, nəticə göstəricisinə amillərin təsirinin hesablanması algoritmi tərtib edilir.

Zəncirvari yerdəyişmə metodu – amilli təhlilin indeks metodundan törəmədir. Onun mahiyyəti aşağıdakıdan ibarətdir. Nəticə göstəricisinin dəyişilməsinə amillərin təsirinin hesablanması üçün şərti kəmiyyət (əvəz edən, yerdəyişən, yerinə qoyulan) müəyyən edilir, o, bir amil dəyişildiyi, digərləri isə dəyişməz qaldığı halda nəticə göstəricisinin mümkün kəmiyyətini əks etdirir.

Əgər modeldə fərdi amillərin sayı ikidən çoxdursa, onda bir neçə qarşılıqlı yerdəyişənləri (yerdəyişənlər zəncirini) müəyyən etmək lazım gəlir. Metodun adı da buradan götürülmüşdür – zəncirvari yerdəyişmə (əvəzetmə) metodu.

Ekspert üsulu - bu üsul yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin, konstruktorların və tədqiqatçıların mülahizələrinə əsaslanır. Burada bu və ya digər tədbirlərin aparılmasına, yaxud problemin səbəbini müəyyən etmək məqsədilə səsvermədən istifadə edilir.

Ekspert üsulundan o zaman istifadə edilir ki, qarşıya qoyulan problemi başqa üsulla həll etmək mümkün olmur. Ekspert üsulu ingilis alimi Kendal tərəfindən

işlənmişdir. Burada mütəxəssislərin fikri uyğun gələrsə, onun $R(P_1, P_2) = 1$ fikirləri əks olarsa, $R(P_1, P_2) = -1$ fikirləri arasında razılıq olmadıqda $R(P_1, P_2) = 0$ ifadə etməsi təklif edilir. Ekspert komissiyasının köməyinə o zaman müraciət olunur ki, öyrəniləsi problem və ya məsələ barəsində lazımi qədər informasiya olmur. Ekspert komissiyasına adətən aparıcı mütəxəssislər, tədqiqat sahəsində geniş dünyagörüşünə malik olan şəxslər daxil olur.

Beləliklə prosesin, axının, problemin həlli barədə fikir ehtimalı yaranır ki, bu da tədbirlərin hazırlanması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

II Fəsil. Kommersiya təşkilatında maliyyə təhlilinin aparılması istiqamətləri

2.1. Maliyyə nəticələrinin təhlilinin aparılması istiqamətləri

Kommersiya təşkilatının maliyyə nəticələrinin formalaşmasının iqtisadi əsası onların gəlirlərindən və xərclərindən ibarətdir. Onların mahiyyəti və tərkibi mühasibat uçotu üzrə normativ sənədlərlə müəyyən edilir.

Kommersiya təşkilatının gəlirləri aktivlərin daxil olması və (və ya) öhdəliklərin ödənilməsi nəticəsində həmin subyektin kapitalının artmasını təmin edən iqtisadi faydanın artmasından ibarətdir.

Təşkilatın xərcləri isə aktivlərin çıxılması və (və ya) öhdəliklərin yaranması nəticəsində həmin təşkilatın kapitalının azalması ilə nəticələnən iqtisadi faydanın azalmasından ibarətdir.

Kommersiya təşkilatının gəlirləri və xərcləri onun fəaliyyətinin xarakterindən, həyata keçirilməsi şəratindən və istiqamətlərindən asılı olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- a) adi fəaliyyət növləri üzrə gəlir və xərclər;
- b) əməliyyat gəlirləri (xərcləri);

c) satışdan kənar gəlirlər (xərclər);

d) fəvqəladə gəlirlər (xərclər);

Hər bir istiqamət üzrə gəlir və xərclərin tərkib hissələri vardır və bunlar aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 2.1

Gəlir və xərclərin təsnifatı

İstiqamətlər	Təşkilatın gəlirləri	Təşkilatın xərcləri
1	2	3
Adi fəaliyyət növləri üzrə gəlirlər və xərclər	Adi fəaliyyət növləri üzrə gəlirlər məhsulun və malların satışından alınan mədaxildən, işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlər göstərilməsi ilə əlaqədar daxil olmalardan ibarətdir.	Adi fəaliyyət növləri üzrə xərclər məhsulun hazırlanması və satışı ilə, malların əldə edilməsi və satılması, habelə işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlər göstərilməsi ilə əlaqədar xərclərdən ibarətdir.
Əməliyyat gəlirlərinin və xərclərinin tərkibi	a) təşkilatın aktivlərinin ödənişli əsasda müvəqqəti istifadəyə (müvəqqəti sahibliyə) verilməsi ilə əlaqədar daxil olmalar; b) ixtiralara, sənaye nümunələrinə dair potensial və intellektual (əqli) mülkiyyətin digər növləri üzrə yaranan hüquqların ödənişli əsasda təqdim edilməsilə əlaqədar daxilolmalar; c) digər təşkilatların nizamnamə kapitalında iştirak etməklə əlaqədar daxilolmalar və təşkilatın birgə fəaliyyəti nəticəsində alınmış mənfəət; ç) əsas vəsaitlərin və pul vəsaitlərindən fərqli digər aktivlərin, məhsulların, malların satışından alınan daxilolmalar; d) digər təşkilatlara pul vəsaitlərinin istifadəyə verilməsinə görə alınmış faizlər, habelə pul vəsaitlərinin bankda saxlanmasına görə faizlər.	a) təşkilatın aktivlərinin ödənişli əsasda müvəqqəti istifadəyə verilməsilə əlaqədar xərclər; b) ixtiralara, sənaye nümunələrinə dair potensial və intellektual (əqli) mülkiyyətin digər növləri üzrə yaranan hüquqların ödənişli əsasda təqdim edilməklə əlaqədar xərclər; c) digər təşkilatların nizamnamə kapitalında iştirak etməklə əlaqədar xərclər; ç) əsas vəsaitlərin və pul vəsaitlərindən fərqli digər aktivlərin, malların, məhsulların satışı, sıradan çıxması və digər silinməsi ilə əlaqədar xərclər; d) təşkilata pul vəsaitlərinin istifadəyə verilməsinə görə ödənilən faizlər; e) mühasibat uçotu qaydalarına uyğun olaraq yaradılan qiymətləndirmə ehtiyatlarına (şübhəli borclar)üzrə ehtiyatlara, qiymətli kağızlara pul qoyulmasının təmin edilməsi üçün və.s. ayırmalar); f) digər əməliyyat xərcləri.
Satışdan kənar gəlirlərin və xərclərin tərkibi	a) müqavilə şərtlərinin pozulmasına görə cərimələr, penyalar, dəbbələmə pulları; b) əvəzsiz (müftə) alınmış aktivlər, o cümlədən bağışlama müqaviləsi üzrə; c) təşkilata dəymiş zərərlərin ödənilməsi üzrə daxilolmalar; ç) hesabat ilində aşkar edilmiş keçən illərin mənfəəti;	a) müqavilə şərtlərinin pozulmasına görə cərimələr, penyalar, dəbbələmə pulları; b) təşkilat tərəfindən vurulmuş zərərlərin ödənilməsi; c) hesabat ilində qəbul edilmiş keçən illərin zərərləri; ç) iddia müddəti keçmiş debitor borclarının, alınması real olmayan digər borcların məbləğləri; d) kurs fərqləri;

	d) iddia müddəti keçmiş kreditor və dponent borclarının məbləğləri; e) kurs fərqləri; ə) aktivlərin əlavə qiymətləndirilməsi məbləği; f) satışdan kənar digər gəlirlər.	e) aktivlərin qiymətinin azaldılması məbləği; ə) xeyriyyəçilik fəaliyyətilə əlaqədar vəsaitlərin (haqqların, ödəmələrin və.s.) köçürülməsi, idman və mədəni – maarif tədbirlərinin həyata keçirilməsi; f) satışdan kənar digər xərclər.
Fövqəladə gəlirlərin və xərclərin tərkibi	Fövqəladə gəlirlər təsərrüfat fəaliyyətinin fəvqəladə hadisələrinin nəticələri kimi yaranan daxilolmalardır: sığorta ödəmələrindən, bərpa edilməyə və sonrakı istifadəyə yararlı olmayan aktivlərin silinməsindən qalan maddi sərvətlərin dəyərindən və.s. ibarətdir.	Fövqəladə xərclər təsərrüfat fəaliyyətinin fəvqəladə hadisələrinin (təbii fəlakətlərin, yanğınların, qəzaların, əmlakın milliləşməsinin və.s.) nəticələri kimi yaranan xərclərdən ibarətdir.

Maliyyə nəticələrinin təhlilinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

1. Təsərrüfat subyekti və onun ayrı-ayrı bölmələri üzrə mənfəət planının yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi;
2. Satışdan alınan mənfəətin, balans mənfəəti və xalis mənfəətin keçən dövrə nisbətən plan üzrə və faktiki artım templərinin müəyyən edilməsi;
3. Biznes – planın yerinə yetirilməsi dərəcəsini və satışdan alınan mənfəətin balans mənfəəti və xalis mənfəət göstəriciləri dinamikasını müəyyən edən amillərin təhlili;
4. Təsərrüfat subyektinin ayrı-ayrı bölmələrinin fəaliyyətinin nəticələrinin təşkilatın biznes – planın yerinə yetirilməsi göstəricilərinə, o cümlədən satışdan mənfəət, balans mənfəətini və xalis mənfəət göstəriciləri dinamikasına təsirinin müəyyən edilməsi;
5. Satışdan alınan mənfəətin, balans mənfəəti və xalis mənfəət məbləğlərinin artırılmasının mümkün olan ehtiyatlarının müəyyən edilməsi;
6. İnflyasiya və onun maliyyə nəticələrinə təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsi;
7. Təsərrüfat subyektinin daxili ehtiyatlarının aşkar edilməsi və onlardan istifadənin təşkili, idarəetmə qərarlarının hazırlanması;

Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə nəticələrinin təhlilinin əsas informasiya mənbələri aşağıdakılardır;

1. Mühasibat (maliyyə) hesabatları.

2. Statistika hesabatları.

3. Mühasibat uçotunun məlumatları.

4. Biznes – planların, auditor məlumatları və yoxlamalarının xülasələri, aktlar və digər informasiyalar.

Bunlar içərisində ən mühüm mühasibat (maliyyə) hesabatlarıdır. Təsərrüfat subyektlərində maliyyə nəticələrinin mühasibat hesabatında formalaşması barədə informasiyanın əks etdirilməsi üçün “Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat” üzrə 2 sayılı forma nəzərdə tutulmuşdur. Bu informasiya mənbəsində təsərrüfat subyektinin maliyyə nəticələri barədə ən mühüm və mötəbər məlumatlar əks olunur. Hesabat təsərrüfat subyekti haqqında toplu informasiyadır, çünki burada nəticələr yekunlaşdırılmış olur və ümumiləşdirilmiş göstəricilər ifadə olunur.

Maliyyə nəticələrinin göstəricilər sistemi:

Hal-hazırda qüvvədə olan qaydaya görə, uçot planlaşdırma və maliyyə təhlili işlərində ümumi mənfəət, satışdan alınan mənfəət (satışın nəticələri), balans mənfəəti (vergi hesablanana qədər mənfəət), xalis mənfəət göstəricilərindən istifadə olunur.

1.Ümumi mənfəət iqtisadi mənasına görə marjinal (fərqli) gəlir göstəricisinə yaxındır. O, malların, məhsulların, işlərin, xidmətlərin satışından alınan mədaxillə (netto) (ƏDV, aksiz və analogi öhdəlik ödənişləri çıxılmaqla) satılmış malların, məhsulların, işlərin, xidmətlərin maya dəyəri arasında fərq kimi hesablanır.

2.Mənfəəti əks etdirən göstəricilər sistemində balans mənfəəti xüsusi yer tutur.İstənilən təsərrüfat strukturunda sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca şərti və məqsədi daha çox mənfəət əldə etməkdir. Təsərrüfat fəaliyyətinin faydalılığı və onun davam etdirilməsinin məqsədəuyğunluğu mənfəətliliklə qiymətləndirilir. Balans mənfəəti müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafının, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin, cari məsrəflərin və maliyyə qoyuluşlarının optimal variantlarının qəbul edilməsi və həyata keçirilməsinin başlıca maliyyələşdirmə mənbəyidir. Balans mənfəəti, idarəetmənin yeni təsərrüfatçılıq və maliyyə mexanizmində maliyyə sabitliyinin, müəssisənin, dövlətin,əhəlinin gəlirlərinin çoxaldılması üçün maliyyə bazası hesab olunur. Reallaşdırılmayan mənfəəti də özünə əks etdirən əmtəəlik məhsul buraxılışı üzrə mənfəətdən fərqli olaraq baland mənfəəti təsərrüfat dövriyyəsində istifadə edilə bilən vəsait mənbəyini xarakterizə edir. Bu səbəbdən də

iqtisadi idarəetmə işləri yaxşı qurulan müəssisələrdə mənfəət üzrə, xüsusilə də balans mənfəəti üzrə planın yerinə yetirilməsi və onun dinamikası təqvim ilinin əvvəlindən başlayaraq, artan rəqəmlərlə təhlil edir. Uzun bir dövr ərzində mənfəətin artım templərinin sabitliyi barədə dürüst nəticə çıxartmaq üçün təhlil işində istifadə olunan göstəricilərinin müqayisəliyini təmin etmək, başqa sözlə desək, istehsal amillərinin (istehsalın həcmi və ahəngdarlığı, elmi-texniki və təşkilati-texniki təchizat, məhsul çeşidləri və keyfiyyəti və.s.), kommersiya və maliyyə amillərinin, xüsusilə də qiymətlərin və əməyin ödənilməsi səviyyəsinin dəyişilməsi amillərinin, eləcə də digər obyektiv və subyektiv amillərin təsirini hesablamaq tələb olunur.

Balans mənfəəti (vergi hesablanana qədər mənfəət) – təsərrüfat subyektinin bütün növləri üzrə məcmu maliyyə nəticəsidir. Balans mənfəəti göstəricisi aşağıdakı kimi hesablanır:

Balans mənfəəti = satışdan alınan mənfəət (satışın nəticələri) + sair satışın nəticələrindən alınan gəlirlər – sair satışın nəticələrindən alınan xərclər + alınmalı % -lər – ödənməli %-lər + digər təşkilatlarda iştirak edilməsindən alınan gəlirlər + digər əməliyyat gəlirləri – digər əməliyyat xərcləri + satışdan kənar gəlirlər - satışdan kənar xərclər.

3. Satışdan alınan mənfəət Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş vergilər və digər məcburi ödənişlər nəzərə alınmadan qüvvədə olan qiymətlərlə məhsulların (iş və xidmətlərin) satışdan gələn gəlirlə onların istehsalına və satışına çəkilən xərclər, başqa sözlə desək, reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyəri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Bu mənfəət göstəricisi müəssisənin məhsul istehsalı və satışı fəaliyyətinin nəticələrini daha dürüst qiymətləndirməyə imkan verir və balans mənfəətinin tərkibində daha böyük yer tutur.

4. Xalis mənfəət – cari mənfəət vergisi hesablanandan sonra, təxirə salınmış vergi aktivlərinin və təxirə salınmış vergi öhdəliklərini nəzərə almaqla balans mənfəətinin təşkilatın sərəncamında qalan hissəsidir. Xalis mənfəət aşağıdakı qayda ilə hesablanır:

Xalis mənfəət = balans mənfəəti + təxirə salınmış vergi aktivləri – təxirə salınmış vergi öhdəlikləri – cari mənfəət vergisi.

Xalis mənfəət təsərrüfat subyektinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin son nəticələrini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biridir. O, müəssisənin əmlak vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, likvidliyin qarşısının alınması, maliyyə sabitliyinin təmin olunması, ölkədaxili və xarici bazarlarda möhkəm, geniş fəaliyyəti, bazar rəqabəti şəraitində işgüzar fəallığın və.s. problemlərin həllində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Xalis mənfəət göstəricisi həmişə müəssisələri və maliyyə bazarlarını idarə edənlərin diqqətini cəlb edir. Müəssisənin özünün yaşaması, iş yerlərinin saxlanılması və artırılması, dividendlərin ödənilməsi bilavasitə, xalis mənfəətin dinamikasından asılıdır.

Səhmdar kapitalının xalis rentabelliği (xalis mənfəətin səhmdar kapitalına nisbəti x 100), xüsusi vəsaitin xalis rentabelliği (xalis mənfəətin xüsusi vəsaitə nisbəti x 100) və digər bu qəbildən olan göstəricilərin səviyyəsi və dinamikası, xalis mənfəətin həcmindən bilavasitə asılıdır.

Müəssisənin fəaliyyətində həlledici rol oynayan istehsalın inkişafı, sosial inkişaf, istehlak, yığım və.s. fondlar, birgə müəssisələrdə və səhmdar cəmiyyətlərində işə ehtiyat fondu xalis mənfəət hesabına yaradılır. Müəssisənin qeyri-istehsal sahələrinin təsərrüfatlarının, müəssisənin fəaliyyətini nizamlayan şirkətlərin, birliklərin və digər orqanların saxlanılması üçün ayırmalar da xalis mənfəət hesabına həyata keçirilir.

İnfilyasiya və onun maliyyə nəticələrinin təhlilinə təsirinin qiymətləndirilməsi:

İnfilyasiya milli pul vahidinin qiymətdən düşməsi və ölkə daxilində qiymətlərin səviyyəsinin ümumi yüksəlməsi ilə səciyyələnir. İnfilyasiyanın tempi qiymət indeksinin köməyi ilə ölçülür. İlk olaraq zəruri malların qiymətləri uzun müddət istifadə olunan mallara nisbətən, bir qayda olaraq, daha tez artır. Qiymətlərin indeksi müəyyən dövr ərzində onların səviyyəsinin orta hesabla dəyişilməsini səciyyələndirir:

$$J_{\text{qiymət}} = \frac{\text{Malların (iş, xidmətlərin) təhlil edilən dövrün qiymətlərində məcmu dəyəri}}{\text{Analoji malların (iş, xidmətlərin) baza dövrünün qiymətlərində məcmu dəyəri}}$$

və ya

$$J_{\text{qiymət}} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0}$$

Kiçik infilyasiya (1,5-2%) yol verilən və hətta faydalı hesab edilir, çünki pul vahidlərinin fəallığının artmasına şərait yaradır, onları mənfəətli biznesə vəsait

qoymağa həvəsləndirir. Lakin yüksək infilyasiya iqtisadiyyatın inkişafının sabitliyini pozan amildir.

Satışdan əldə edilən mənfəətə infilyasiyanın təsiri iki istiqamətdə təzahür edə bilər:

1. realizasiya edilən məhsulun, malların, işlərin, xidmətlərin qiymətlərinin və tariflərinin yüksəlməsi nəticəsində satışdan əldə edilən mədaxil və mənfəət artır;

2. alınan xammalın, materialların, yanacağın, elektrik enerjisinin, kənar təşkilatların xidmətlərinin qiymətlərinin və tariflərinin artması sayəsində istehsal xərcləri artır və deməli, satışdan əldə edilən mənfəət azalır.

Satışdan əldə edilən mədaxilin indeksi – satışın həcmnin indeksi x qiymətlərin indeksi

və ya

$$\frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0} = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0} \times \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0}$$

Satış qiymətlərinin dəyişilməsinin satışdan əldə edilən mənfəətin məbləğinə təsirini qiymətlərin indeksləri əsasında, indeksin sürəti və məxrəci arasında fərq kimi hesablamaq olar:

$$\Delta M(p) = \sum q_1 p_1 - \sum q_1 p_0 = \sum (p_1 - p_0) \times q_1$$

İnfilyasiyanın təşkilatın məhsulun, işlərin, xidmətlərin buraxılışına və satışına çəkdiyi xərclərə təsirini aşağıdakı düstur əsasında hesablamaq olar:

$$\Delta X(Q) = \sum (Q_1 - Q_0) \times K_1$$

burada $\Delta X(Q)$ – təşkilatın xərclərinə istifadə edilən material ehtiyatlarının tədarük maya dəyərinin dəyişilməsinin təsiridir;

K_1 – hesabat dövründə istifadə olunmuş xammalın, materialların, yanacağın natural ifadədə miqdarıdır; Q_1, Q_0 – hesabat və baza dövrlərində konkret adlı xammalın, materialların, yanacağın konkret növünün vahidinin tədarük maya dəyəridir.

2.2 Rentabelliyin və işgüzar fəallığın təhlilinin aparılması istiqamətləri

Təsərrüfat subyektlərinin işgüzar fəallığı onun inkişafının dinamikliyi, qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olması, istehsal potensialından səmərəli istifadə edilməsi, məhsul satışı bazarlarının genişləndirilməsi ilə xarakterizə olunur.

Mənfəət göstəriciləri təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyi barədə dəqiq təsəvvür yaratmır, belə ki, eyni mənfəət məbləği müxtəlif iqtisadi şəraitdə alınə bilər. Təsərrüfat subyektlərinin səmərəliliyini müəyyən etmək üçün rentabellik göstəriciləri tətbiq olunur.

Rentabellik – mənfəətlik yaxud gəlirlik səviyyəsini əks etdirir. Rentabellik göstəriciləri – nisbi göstəricilərdir (əmsallardır), onlarda mənfəətin məbləği təsərrüfatçılıq şəraitini əks etdirən hər-hansı digər göstərici ilə, məsələn satışdan alınan mədaxil (netto) ilə, xüsusi kapitalın məbləği və.s. ilə müqayisə edilir (tutuşdurulur).

Rentabellik göstəriciləri sistemində dörd əsas qrupu xüsusi qeyd etmək olar:

1. kommersiya təşkilatının əmlakından istifadənin səmərəliliyini əks etdirən aktivlərin rentabelliği göstəriciləri;

2. kapitaldan istifadənin səmərəliliyini əks etdirən kapitalın rentabelliği göstəriciləri;

3. məhsulların, malların, xidmətlərin istehsalının və satışının səmərəliliyini əks etdirən satışın rentabelliği göstəriciləri;

4. xərclərin səmərəliliyini əks etdirən xərclərin rentabellik göstəriciləri;

Hər qrupun tərkibində konkret göstəriciləri qeyd etmək olar:

- Bütün aktivlərin rentabelliği (iqtisadi rentabellik).
- Dövriyyə aktivlərinin rentabelliği.
- Dövriyyədənənar aktivlərin rentabelliği.
- Əsas fondaların rentabelliği.
- İstehsal fondalarının (əsas fondaların və dövriyyə material aktivlərinin) rentabelliği; və.s.

2. Kapitalın rentabelliği.

Tətbiq edilmiş bütün kapitalın rentabelliği – bütün aktivlərin rentabelliğinə bərabərdir, çünki balansın aktivinin və passivinin yekunları bərabərdir.

Xüsusi kapitalın rentabelliği (maliyyə rentabelliği); və.s.

3. Satışın rentabelliği.

Satışın məcmu rentabelliği.

Təşkilatın fəaliyyətinin ayrı-ayrı növlərinin rentabelliği və.s.

Məhsulların ayrı-ayrı növlərinin rentabelliği və.s.

4. Xərclərin rentabelliği.

Bütün xərclərin, yəni iqtisadi elementlər üzrə xərclərin cəminin rentabelliği.

Xərclərin ayrı-ayrı elementlərinin, yəni material xərclərinin, ayrılımlarla birlikdə əmək haqqı xərclərinin və.s. rentabelliği.

Adi fəaliyyət növləri üzrə xərclərin rentabelliği – yəni məxrəcdə satışın tam maya dəyəri olur.

Xərclərin gəlirliliyi, yəni bir manata düşən gəlirlərin miqdarı.

Rentabelliğin təhlili və göstəricilər sisteminin hesablanması metodikası:

Amillər üzrə təhlil metodikası aktivlərin rentabelliğinin ilkin modelinin istehsalın intensivləşməsini və təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini səciyyələndirən əsas keyfiyyət göstəricilərinə bölüşdürməyi nəzərdə tutur.

Aktivlərin rentabelliği əmsalı (R_a) modeli aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər:

$$R_a = \frac{M}{A}$$

burada M – müəyyən dövr ərzində mənfəətin məbləği; A – təşkilatın həmin dövr ərzində aktivlərinin orta dəyəridir.

Aktivlərin orta dəyərini iki toplanan kimi təsəvvür etmək olar:

$$A = F + E$$

burada F , E – müəyyən dövr ərzində müvafiq olaraq dövrüyyədənkənar və dövrüyyə aktivlərinin orta dəyəridir.

Rentabellik modeli mürəkkəbləşir

$$R_a = \frac{M}{F + E}$$

Sonra aktivlərin rentabelliği əmsalı düsturunu satışdan əldə edilən mədaxil göstəicisini daxil edirik. Aktivlərin rentabelliği düsturu aşağıdakı şəkli alır:

$$R_a = \frac{M/S}{F/S + E/S}$$

burada S – müəyyən dövr ərzində satışdan əldə edilən mədaxildir; M/S - satışın əmsalındır; F/S - satışdan əldə edilən mədaxilin fond tutumu əmsalındır (dövriyyədənənar aktivlər üzrə); E/S - dövriyyə aktivlərinin təhkim edilmə əmsalındır.

Kommersiya təşkilatlarının rentabelliği göstəriciləri sistemində aktivlərin (əmlakın) rentabelliği göstəricisi çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Təşkilatın
aktivlərinin
(əmlakının)
rentabelliği, %

$$= \frac{\text{Müəyyən dövrdə balans mənfəəti (Xalis, satışdan alınan mənfəət) } \times 100}{\text{Həmin dövrdə təşkilatın aktivlərinin orta dəyəri}}$$

Bu göstərici kommersiya təşkilatının fəaliyyətinin səmərəliliyini əks etdirir, belə ki, surətdə maliyyə nəticələri, məxrəcdə isə - təşkilatın sərəncamında olan əmlakın dəyəri təqdim edilmişdir.

Aktivlərin rentabelliği göstəriciləri təhlil edilərkən onlar bir neçə analoji vaxt dövrü üzrə hesablanır, sonra müqayisə edilir və təşkilatın rentabelliğinin səviyyəsinin dəyişilməsi barədə nəticələr çıxarılır.

Xüsusi kapitalın rentabelliği ondan istifadə edilməsinin səmərəliliyinin səviyyəsini əks etdirir. Kommersiya təşkilatının xüsusi kapitalının məbləğini bir neçə üsullarla hesablamaq olar:

- hesablamaların birinci üsulu (təxmini):

xüsusi kapitalın məbləği Mühasibat balansının I-ci passiv “Xüsusi vəsaitlərinin mənbələri” bölməsinin yekununa bərabər qəbul edilir;

- hesablamaların ikinci üsulu (dəqiqləşdirilmiş):

xüsusi kapitalın məbləği = Mühasibat balansının I-ci passiv “Xüsusi vəsaitlərinin mənbələri” bölməsinin yekunu + 730-cı “Gələcək dövrün gəlirləri” sətəri;

- hesablamaların üçüncü üsulu:

xüsusi kapitalın məbləği xalis aktivlərin məbləği kimi hesablanır.

Xüsusi kapitalın rentabelliği göstəricilərinin modelləşdirilməsi zamanı xüsusi kapitalın məbləğinin hesablanması üçün üç variantından istənilən qəbul edilə bilər.

Təşkilatın
xüsusi kapitalının
rentabelliği, %

$$= \frac{\text{Müəyyən dövrdə balans mənfəəti (Xalis, satışdan alınan mənfəət) } \times 100}{\text{Həmin dövrdə xüsusi kapitalın orta hesabla məbləği}}$$

Xalis aktivlər təşkilatın xüsusi kapitalı hesabına formalaşan əmlakının dəyərini göstərir.

Xalis aktivlərin məbləği =	Hesablama üçün qəbul edilən aktivlərin məbləği	-	Hesablama üçün qəbul edilən öhdəliklərin məbləği
----------------------------	--	---	--

İstehsal fondlarının

rentabeliyi əmsal $\% = \frac{\text{Müəyyən dövrdə balans mənfəəti (Xalis, satışdan alınan mənfəət)}}{\text{Əsas istehsal fondlarının dəyəri + maddi dövriyyə vəsaitlərinin orta dəyəri}} \times 100$

Əsas istehsal fondlarının və maddi dövriyyə vəsaitlərinin birlikdə dəyəri təşkilatın istehsal potensialının həcmi səciyyələndirir.

İstehsal fondlarının rentabelliği əmsalı təşkilatın istehsal potensialından istifadəsinin səmərəliliyini əks etdirir, belə ki, sürətdə maliyyə nəticələri, məxrəcdə isə - istehsal potensialının orta hesabla dəyəri təqdim edilmişdir.

Təhlil zamanı istehsal fondlarının rentabelliği göstəriciləri bir neçə analogi vaxt dövrləri üzrə hesablanır, sonra müqayisə edilir və rentabellik səviyyəsinin dəyişilməsinə dair nəticə çıxarılır. Rentabellik göstəriciləri həmçinin biznes-planın məlumatlarına əsasən hesablanı bilər. Təhlil zamanı onların faktiki qiymətlərini plan göstəricilərilə, analogi təşkilatların göstəricilərilə, sahə üzrə orta, yüksək və aşağı göstəricilərilə müqayisə etmək olar.

Aktivlərin rentabelliği əmsalı (faizi) kommersiya təşkilatının bütün əmlakından istifadənin səmərəliliyini əks etdirir.

Aktivlərin rentabelliği səviyyəsinin müəyyən edilməsinin ənənəvi düsturu belədir:

$$Ra, \% = \frac{M}{A} \times 100$$

Amillər üzrə təhlil üçün aktivlərin rentabelliği düsturuna satışdan əldə edilən pul gəliri (netto) göstəricisini (S) daxil edək. Onda

$$Ra, \% = \frac{M/S \times 100}{A/S} = \frac{S}{A} \times \frac{M \times 100}{S}$$

burada M – müəyyən dövrdə mənfəətin məbləğidir; A – həmin dövrdə aktivlərin orta dəyəridir; S/A - aktivlərin dövrəni əmsalıdır; (M x 100)/S - satışın rentabelliği faizidir.

Məhsulun rentabelliği göstəriciləri məhsulların (iş və xidmətlərin) istehsalının və satışının səmərəliliği səviyyəsinin səciyyələndirilməsi üçün tətbiq edilir.

Təhlilin məqsədinə uyğun olaraq rentabellik göstəricilərini üç qrupa bölmək olar:

1. satışın bütün həcmnin rentabelliği göstəriciləri;
2. hesabat seqmentləri üzrə rentabellik göstəriciləri;
3. konkret məhsul növləri üzrə rentabellik göstəriciləri.

Məcmu satışın rentabellik göstəricilərini “Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat” adlı 2 sayılı formanın məlumatları üzrə hesablamaq olar.

Hesabat seqmentləri üzrə rentabellik göstəriciləri satışın bütün həcmnin rentabellik göstəricilərinin hesablandığı eyni metodika ilə hesablanır. Bu zaman fərq ondan ibarətdir ki, hesablamada satışdan pul gəlirinin, tam maya dəyərinin və mənfəətin göstəriciləri konkret hesabat seqmenti üzrə götürülür. Hesablama üçün lazım olan məlumatı mühasibat uçotu registrlərindən almaq olar.

Konkret məhsul növləri üzrə rentabelliğin göstəricilərini məhsul vahidinə hesablamaqla iki variantda müəyyən etmək məqsəduyğundur:

1. məhsul vahidinin tam maya dəyərinə nisbətən;
2. istehsalçı müəssisənin məhsul vahidinin qiymətinə (aksizlərsiz, ƏDV-siz, gömrük rüsumlarsız və.s.) nisbətən;

$$\begin{array}{lcl} \text{Məhsul vahidinin rentabelliği} & & \\ \text{tam maya dəyərinə} & = & \frac{\text{Məhsul vahidinin qiymətində mənfəət}}{\text{Məhsul vahidinin tam maya dəyəri}} \times 100 \\ \text{nisbətən faizlə, \%} & & \end{array}$$

$$\begin{array}{lcl} \text{Məhsul vahidinin rentabelliği} & = & \frac{\text{Məhsul vahidinin qiymətində mənfəət}}{\text{İstehsalçı müəssisənin məhsul vahidinin qiyməti}} \times 100 \\ \text{satış qiymətinə nisbətən faizlə, \%} & & \end{array}$$

Təhlil edilən zaman konkret məhsul növlərinin rentabelliğinin layihə, plan, normativ, hesabat, baza göstəricilərini hesablamaq olar. Onları öz aralarında müqayisə etmək və hesabat göstəricilərinin bazaya nisbətən dəyişilmələri barədə nəticə çıxarmaq olar. Təhlili dərinləşdirərkən ayrı-ayrı məlumatların rentabellik səviyyəsinin dəyişilməsinin səbəblərini aydınlaşdırmaq zəruridir. Bu səbəblər aşağıdakılar ola bilər:

- məhsul vahidinin tam maya dəyərinin artması yaxud azalması (o cümlədən material xərclərinin, əmək haqqı xərclərinin və.s. dəyişilməsi hesabına);
- məhsul vahidinin qiymətinin artması yaxud azalması.

Satışın rentabelliği aşağıdakı amillər hesabına arta bilər:

1. satışın həcmnin artırılması;

2. satışın strukturunun (yüksək rentabelli məhsul (iş və xidmət) növlərinin xüsusi çəkisinin artırılması) dəyişilməsi;
3. satışın maya dəyərinin, idarə və kommersiya xərclərinin azaldılması;
4. infilyasiya məsrəflərinin kompensasiyası məqsədilə realizə edilən malların, məhsulların (iş və xidmətlərin) qiymətlərinin və tariflərinin yol verilən həddə artırılması.

2.3. Maliyyə vəziyyətinin təhlilinin aparılması istiqamətləri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektinin yaşaması, iflasa uğraması və müflisləşməsi, mümkün iqtisadi artım templəri, müəssisə fəaliyyətinin yüksək rentabelliyyənin təmin olunması və.s. onun fəaliyyətində həlledici rol oynayan bu əlamətlər maliyyə vəziyyətindən balavasitə asılıdır. Təsərrüfat subyektinin cari və perspektiv maliyyə vəziyyəti onun maliyyə təminatı cəhətdən mümkün və məqsədyönlü inkişaf templərini qiymətləndirmək, vəsait mənbələrinin artırılmasını daha asan təmin edən ehtiyatları aşkara çıxartmaq və səfərbər etmək məqsədilə öyrənilir. Burada təhlilin başlıca məqsədi maliyyə siyasətini həyata keçirməklə müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını aşkara çıxartmaqdan ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin maliyyə vəziyyətində əmələ gələn dəyişikliklərə təsir göstərən əsas amilləri aşkara çıxartmaq, onların dərəcəsini təyin etmək və maliyyə vəziyyətində gözlənilən meylləri proqnozlaşdırmaq təhlilin başlıca istiqamətləridir.

Maliyyə vəziyyəti öz növbəsində istehsal və kommersiya fəaliyyətinin nəticələrindən asılıdır. Belə ki, məhsul istehsalı və satışı ilə bağlı planlar yerinə yetirilmədikdə pul vəsaitləri daxil olması azalır və nəticədə təşkilatın maliyyə sabitliyi aşağı düşür.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsində mülkiyyət sahibləri ilə yanaşı, maliyyə və vergi orqanlarının, investisiyaların, borc verənlərin, onunla alqı-satqı münasibətlərində olan kənar müəssisələrin marağı olduğuna görə, maliyyə vəziyyətinin təhlili də daxili təhlilə və xarici təhlilə bölünür.

Daxili təhlil müəssisədə idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər tərəfindən idarəetmə ilə əlaqədar qərarların qəbul edilməsi məqsədilə mühasibat uçotu

registrələri və hesabatlarında verilən informasiyaya əsasən aparılır. Onun nəticələrindən istehsal-maliyyə fəaliyyətinin planlı idarəedilməsində, maliyyə fəaliyyətinə cari və sonradan nəzarət işlərində və bu fəaliyyətin proqnozlaşdırılmasında istifadə edilir.

Xarici təhlil müəssisənin maliyyə fəaliyyətində marağı olan xarici investorlar, borc verənlər, vergi orqanları, maliyyə orqanları, digər kənar təşkilatlar və nəzarət funksiyalarını icra edənlər tərəfindən, mətbuatda nəşr oluna bilən informasiyalardan (hesabatlardan) istifadə etməklə aparılır.

Təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

1. Müəssisə vəsaitinin mövcud vəziyyətini, dinamikasını, təşkili və strukturunu öyrənmək.
2. Müəssisə vəsaitinin, onun tərkib hissələrinin artması və ya azalması səbəblərini, təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsini təyin etmək.
3. Müəssisə vəsaitinin mənbələrini, dinamikası və strukturunu, o cümlədən onun artmasına (azalmasına), strukturunun dəyişilməsinə təsir göstərən amilləri təyin etmək və hər bir amilin təsir dərəcəsini qiymətləndirmək.
4. Uzunmüddətli aktivlərin vəziyyətini, dinamikasını, strukturunu və dəyişilməsini təyin etmək.
5. Maliyyə sabitliyinin obyektiv qiymətləndirilməsi, o cümlədən ona təsir edən amillərin və onların təsirinin kəmiyyətə müəyyən edilməsi.
6. Dövriyyə kapitalının idarə edilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, ödəmə qabiliyyətinin təmin edilməsi və maliyyə sabitliyinin saxlanması ehtiyatlarının aşkar edilməsi.
7. Maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsində yönəldilmiş konkret idarəetmə qərarları variantlarının işlənilib hazırlanması v..s.

Mühasibat balansına rəqəmlə ifadə olunan göstəricilər netto – qiymətdə, tənzimləyici maddələr çıxılmaqla daxil edilməlidir. Bu o deməkdir ki, amortizasiya hesablanan amortizasiya ayırmaları çıxılmaqla ilkin dəyəri üzrə göstəricilər, onlar üzrə qiymətləndirmə ehtiyatları yaradılan aktivlər isə belə ehtiyatlar çıxılmaqla əks olunur.

Maliyyə vəziyyətinin göstəricilər sistemi və onların təhlili:

Təsərrüfat subyektlərində qarşıya qoyulan vəzifələrin həll edilməsi məqsədilə maliyyə vəziyyəti aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə təhlil edilir:

- Maliyyə müstəqilliyinin təhlili.
- Ödəmə qabiliyyəti və likvidliyin təhlili.
- Xalis aktivlərin təhlili.
- Maliyyə sabitliyinin təhlili.
- Dövriyyə aktivlərindən istifadənin səmərəliliyinin təhlili.

Maliyyə müstəqilliyinin təhlili - təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin əsas parametrlərindən biri, onun maliyyə müstəqilliyidir. Təşkilat o halda maliyyə cəhətdən müstəqil hesab edilə bilər ki, onun xüsusi mənbələri hesabına yalnız əsas kapital deyil, həm də dövriyyə aktivləri formalaşır.

Təsərrüfat subyektinin maliyyə sabitliyi – maliyyə ehtiyatlarının həcmi, onların bölüşdürülməsi və istifadəsinin elə vəziyyətidir ki, o mümkün risk şəraitində müəssisənin ödəmə qabiliyyətini və kredit qaytarmaq qabiliyyətini saxlamaqla mənfəətin və kapitalın artması əsasında inkişafını təmin edir. Reallıqda kifayət qədər maliyyə müstəqilliyinə malik olan, lakin ödəmə qabiliyyəti aşağı olan təsərrüfat subyekti maliyyə cəhətdən sabit hesab etmək olmaz.

Maliyyə müstəqilliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı nisbi və mütləq göstəricilər sistemi tətbiq edilir:

- ümumi maliyyə müstəqilliyi əmsalı – təşkilatın borc mənbələrindən, yəni kreditorlardan, banklardan və digər borc verənlərdən maliyyə müstəqilliyinin səviyyəsi barədə ümumi təsəvvür verir;
- dövriyyədə xüsusi kapitalın olması – onun dövriyyəyə aktivlərinin formalaşmasına yönəldilmiş məbləğini səciyyələndirir;
- dövriyyə aktivləri sahəsində maliyyə müstəqilliyi əmsalı – təşkilat xüsusi dövriyyə aktivlərini formalaşdıran zaman borc mənbələrindən (kreditorlar, banklar və digər borc verənlər qarşısında öhdəliklərdən) onun maliyyə asılılığı səviyyəsini səciyyələndirir;

- ehtiyatlar sahəsində maliyyə müstəqilliyi əmsalı – təşkilat özünün ehtiyatlarını formalaşdıran zaman onun borc mənbələrindən maliyyə cəhətdən asılı olmadığını səciyyələndirir;

Ümumi maliyyə müstəqilliyi – bu göstərici aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\Theta 1 = \frac{XK}{BV}$$

Burada XK – kapital və ehtiyatlar.

BV – xüsusi kapital və təşkilatın öhdəliklərinin cəmi.

Əgər, təşkilatın Mühasibat balansı tərtib edilən tarixə Balansın “Gələcək dövrlərin gəlirləri” (GDG) maddələr qrupunda Balansın passiv hissənin II bölməsində əks etdirilmiş 83 və 89-ci hesablar üzrə qalıqları varsa, onda ümumi maliyyə müstəqilliyi əmsalı GDG-nin faktiki olaraq təşkilatın xüsusi mənbələrinə mənsub olması ilə əlaqədar dəqiqləşdirilə bilər:

$$\Theta 1 \text{ dəq} = \frac{XK + GDG}{BV}$$

Mühasibat balansı üzrə hesablanmış xüsusi kapital onun təşkilatın sərəncamında olan real məbləğinə uyğun gəlməyə bilər, başqa sözlə, təşkilatın balansı tərtib etdiyi günə sərəncamında olan xüsusi maliyyə ehtiyatlarının həcminə uyğun gəlməyə bilər. Bu zaman:

a) Mühasibat balansı üzrə hesablanmış xüsusi kapital aşağıdakı məbləğlər qədər artırılmış olur:

- iştirakçıların (təsisçilərin) nizamnamə kapitalına pay borclarının məbləği qədər; bu barədə məlumatı mühasibat hesabatının müvafiq göstəricilərinin yaxud mühasibat uçotunun məlumatlarının açıqlanmasından almaq olar;

- təşkilatın sərəncamında qalan ödənilməmiş xalis mənfəətin məbləği qədər; onu mühasibat balansında göstərilmiş alıcıların və sifarişçilərin borclarının qalıqlarını (dolayısı vergilər qədər azaldılmış) satışın rentabelliyyə əmsalına, vahid (bir) və hissələrlə hesablanmış mənfəət vergisi dərəcəsi arasında fərq kimi hesablanan əmsala, habelə vahid və mənfəətin dividendlər (faizlər) ödənilməsinə yönəldilmiş hissəsi arasındakı fərq kimi hesablanan əmsala vurmaq yolu ilə hesablamaq olar;

b) Mühasibat balansı üzrə hesablanmış xüsusi kapital:

- hesablanmış, lakin təşkilat tərəfindən alınmamış gələcək dövrlərin gəlirlərinin məbləğləri qədər azaldılmış olur.

Hesablama qaydasından görünür ki, $\Theta 1$ ($\Theta 1_{d\acute{e}q}$) təşkilatın vəsaitlərinin ümumi miqdarında xüsusi mənbələrinin payını əks etdirir.

Təşkilatın $\Theta 1$ – qiyməti 0,5 olduqda (böhran nöqtəsi) ən minimal səviyyədə maliyyə müstəqilliyinə malik olması qəbul edilmişdir. Böhran nöqtəsinin 0,5 bərabər müəyyən edilməsi kifayət qədər şərtdir. Belə səviyyə aşağıdakı mülahizələr əsasında qəbul edilmişdir: əgər müəyyən anda kreditorlar, banklar və digər borc verənlər bütün borcların qaytarılmasını tələb etsələr, onda təşkilat xüsusi mənbələr hesabına formalaşmış əmlakının yarısını satmaqla, hətta əgər əmlakının ikinci yarısı hər - hansı səbəblərdən satıla bilməyən olduğu halda onları (borcları) ödəyə bilər.

Mühasibat balansının məlumatları əsasında aşağıdakı cədvəldə təsərrüfat subyektinin ümumi maliyyə müstəqilliyi əmsalı dinamika hesablanmışdır.

Cədvəl 2.2

Təsərrüfat subyektinin ümumi maliyyə müstəqilliyi əmsalının hesablanması

Sıra sayı	Göstəricilər	Balans göstəricisinin kodu	Hesabat ilinin əvvəlinə	Hesabat ilinin sonuna	Dəyişilmə (+,-)
1	2	3	4	5	6
1	Kapital və ehtiyatlar	480	4961210	4967620	+6410
2	Gələcək dövrlərin gəlirləri	730	500000	20000	-480000
3	Öz kapitalının dəqiqləşdirilmiş həcmi	Sətr1 + sətr2	5461210	4987620	-473590
4	Balans valyutası	780	5538210	5063810	-474400
5	Ümumi maliyyə müstəqilliyi əmsalı ($\Theta 1$)	Sətir1 : sətir4	0.09	0.98	+0.89
6	Ümumi maliyyə müstəqilliyinin dəqiqləşdirilmiş əmsalı($\Theta 1_{d\acute{e}q}$)	Sətir3 : sətir4	0.10	0.98	+0.88

Dövriyyə aktivləri və ehtiyatlarının formalaşması zamanı maliyyə müstəqilliyi – dövriyyə aktivlərinin formalaşması sahəsində (cəhətdən) maliyyə müstəqilliyi real olaraq o halda təmin edilir ki, təşkilat xüsusi vəsait mənbələri hesabına yalnız əsas kapitalı deyil, həm də dövriyyə aktivlərinin bir hissəsini ödəyir və bununla da özünün həyat qabiliyyətini yüksəldir. Lakin belə vəziyyət banklar və kreditorların maraqlarını

təmin edirsə də, təşkilat üçün dövriyyə aktivlərinin xüsusi kapital ilə ödənilməsi zərurəti və səmərəliliyi borc mənbələrinin “bahasına” yaranır.

Dövriyyədə olan xüsusi kapital (DXK) iki üsulla hesablana bilər. Bu zaman alınmış nəticələr eyni olmalıdır, çünki təklif edilən hər iki üsul balans bərabərliyinə əsaslanır.

$$\text{I üsul: } DXK = XK - DKA,$$

Burada DKA – dövriyyədən kənar aktivlərdir.

$$\text{II üsul: } DXK = DA - BK,$$

Burada DXK –nin dəqiqləşdirilmiş qiymətini (DXK dəq) hesablamaq olar ki, bu zaman:

- yuxarıda deyildiyi kimi XK –nin məbləği gələcək dövrlərin gəlirləri məbləğinə artır;

- dövriyyədən kənar aktivlər bankların kreditləri və digər təşkilatların və fiziki şəxslərin borc vəsaitlərinin məbləği (K) qədər azaldılır (əgər onlar dövriyyədən kənar aktivlərin formalaşması mənbələridirsə), bu barədə informasiya mühasibat hesabatının müvafiq göstəricilərinin yaxud mühasibat uçotu məlumatlarının açıqlanmasından alınır;

Beləliklə, DXK –ni dəqiqləşdirilmiş şəkildə aşağıdakı düsturlarla hesablamaq olar.

I üsul

$$DXK \text{ dəq} = (XK + GDG - K) = XK + GDG - DKA + K$$

II üsul

$$DXK \text{ dəq} = DA - (BK - GDG - K) = DA - BK + GDG + K$$

Təhlil zamanı DXK məbləğinin təhlil edilən dövr ərzində dəyişilmələrinin səbəbləri öyrənilməlidir. Onlar DXK –nin hesablanması zamanı hər toplanan üzrə dəyişilmələrdən ibarətdir.

Maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin qiymətləndirilməsi üçün xüsusi kapitalın həcmində müstəsna əhəmiyyəti olmasına baxmayaraq o, hər bir mütləq göstərici kimi, dövriyyə aktivlərinin formalaşmasında xüsusi kapitalın iştirakının əhəmiyyətini əks etdirmir. Bu məqsədlə nisbi göstərici – aşağıdakı düsturla hesablanan, dövriyyə vəsaitləri sahəsində (cəhətdən) maliyyə müstəqilliyi əmsalı (Θ_2) tətbiq edilir:

$$\Theta 2 = \frac{DXK}{DA}$$

DXK –nin dəqiqləşdirilmiş məbləğinin hesablanması mümkünlüyü ilə əlaqədar $\Theta 2$ –nin dəqiqləşdirilmiş məbləğinin ($\Theta 2$ dəq) də hesablanması mümkündür:

$$\Theta 2 \text{ dəq} = \frac{DXK \text{ dəq}}{DA}$$

$\Theta 2$ üçün ümumi qəbul edilmiş, o cümlədən rəsmi metodikalarda müəyyən edilmiş normativ kəmiyyət (aşağı hədd) 0,1 miqdar hesab edilir.

Dövriyyə aktivləri sahəsində maliyyə müstəqilliyi göstəricisi ehtiyatlar sahəsində maliyyə müstəqilliyi əmsalı ($\Theta 3$) ilə tamamlana bilər. O, aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\Theta 3 = \frac{DXK}{E}$$

burada E – təşkilatın ehtiyatlarıdır.

Zəruri halda $\Theta 3$ –nin dəqiqləşdirilmiş qiyməti də ($\Theta 3$ dəq) hesablanı bilər:

$$\Theta 3 \text{ dəq} = \frac{DXK \text{ dəq}}{E}$$

$\Theta 3$ dəq düsturunda izahatlarda göstərilən elementlər üzrə daha da dəqiqləşdirilməsi mümkündür.

$\Theta 3$ üçün ümumi (hamılıqla) qəbul edilmiş normativ qiymət yoxdur. Müxtəlif müəlliflərin məlumatlarına əsasən o, aşağıdakı kimi: 0,25 –dən 0,6 - 0,8-ə qədər ola bilər.

Dövriyyə aktivləri, o cümlədən ehtiyatlar sahəsindəki maliyyə müstəqilliyi əmsallarının hesablanması aşağıdakı cədvələ göstərilmişdir.

Cədvəl 2.3

Təsərrüfat subyektinin dövriyyəsində xüsusi kapitalın və dövriyyə aktivlərinin, o cümlədən ehtiyatların formalaşması sahəsində maliyyə müstəqilliyi əmsallarının hesablanması

Sıra sayı	Göstəricilər	Balans göstəricisinin kodu və ya hesablanma qaydası	Hesabat ilinin əvvəlinə	Hesabat ilinin sonuna	Kənarlaşma (+,-)
1	2	3	4	5	6

1	Kapital və vəsaitlər	480	4961210	4967620	+6410
2	Öhdəliklər	770	577000	78190	-498810
3	Dövriyyədən kənar aktivlər üçün kreditlər və borclar	-	-	-	-
4	Gələcək dövrün gəlirləri	730	500000	20000	-480000
5	Dövriyyədən kənar aktivlər	080	1217730	1223850	+6120
6	Dövriyyə aktivləri	180+330	5394610	5471240	+76630
7	Ehtiyatlar	100+130+140+150	2660470	2720705	+60235
8	Dövriyyədə iştirak edən xüsusi kapital (DXK)				
8.1	I üsul	Sətir 1-sətir 5	3743480	3743770	+290
8.2	II üsul	Sətir 6-sətir 2	4817610	5393050	+575440
9	Dövriyyədə xüsusi kapitalın dəqiqləşdirilmiş həcmi (DXK _{dəq})				
9.1	I üsul	Sətir 1+sətir 4-sətir 5+sətir 3	4243480	3763770	-479710
9.2	II üsul	Sətir 6-sətir 2+sətir 4+sətir 3	5317610	5413050	+95440
10	Dövriyyə aktivləri sahəsində maliyyə müstəqilliyi əmsalı (Θ ₂)	Sətir 8.1 (və ya 8.2) : sətir 6	0,69	0.68	-0.01
11	Ehtiyatlar sahəsində maliyyə müstəqilliyi əmsalı (Θ ₃)	Sətir 8.1 (və ya 8.2) : sətir 7	1,41	1.38	-0.03
12	Dövriyyə aktivləri sahəsində maliyyə müstəqilliyinin dəqiqləşdirilmiş əmsalı (Θ _{2dəq})	Sətir 9.1 (və ya 9.2) : sətir 6	0,79	0.69	-0,10
13	Ehtiyatlar sahəsində maliyyə müstəqilliyinin dəqiqləşdirilmiş əmsalı (Θ _{3dəq})	Sətir 9.1 (və ya 9.2) : sətir 7	1,59	1,38	-0,21

Maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin əlavə, lakin əhəmiyyətli xarakteristikası olan manecrlük əmsalı (Θ_m) da DXK –nin əsasında hesablanır. O, kapitalın hansı hissəsinin həmin vəsaitlərlə nisbətən sərbəst manevr etmək imkanı verən mobil formasında olmasını göstərir:

$$\Theta_m = \frac{DXK}{XK}$$

Maliyyə müstəqilliyinin sonrakı təhlili onun artım imkanlarının müəyyən edilməsinə istiqamətlənməlidir. Bu imkanlar aktivlərin, tərkibinin yaxşılaşması ilə (onların əsaslandırılmış formalaşdırılması ilə) və onlardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsilə habelə bölüşdürülməmiş mənfəətin artması ilə əlaqədardır.

Ödəmə qabiliyyətinin təhlili - mövcud bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin maliyyə vəziyyətini keyfiyyətcə xarakterizə edən göstəricilərdən biri də onun ödəniş

qabiliyyətidir. Ödəniş qabiliyyəti dedikdə, müəssisənin möhlətli öhdəlikləri üzrə tədiyyələrin vaxtında ödənilməsi qabiliyyəti başa düşülür.

Ödəmə qabiliyyəti müəssisələrdə istehsal planlarının yerinə yetirilməsinə müsbət təsir göstərir və istehsalı lazımi resurslarla təmin edir. Buna görə də ödəmə qabiliyyəti təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə resursları ilə təmin edilməsində onun mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bundan başqa ödəmə qabiliyyəti hesablama intizamı yaratmaqla, xüsusi və borc kapitalı arasında səmərəli mütənsib mühitin formalaşmasına və onun effektiv istifadəsinə şərait yaradır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin müflisləşməsinin qarşısını almaq üçün müəssisə öz maliyyə resurslarının idarə edilməsini, müəssisə kapitalının strukturunu və yaranma mənbələrini, o cümlədən xüsusi və borc kapitalının tərkibini bilməlidir.

Mövcud bazar iqtisadiyyatı şəraitində ödəmə qabiliyyətinin təhlilinin əsas məqsədi müasir maliyyə fəaliyyətində çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq və ödəmə qabiliyyətinin fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün maliyyə ehtiyatı yaratmaqdır.

Yuxarıda qeyd edilən məqsədin həyata keçirilməsi üçün sənaye müəssisələrinin qarşısına aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

- Müəssisədə maliyyə resurslarından istifadənin obyektiv qiymətləndirilməsi və təhlili.
- Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər sistemini təyin etmək.
- Təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif göstəriciləri ilə müqayisədə mövcud maliyyə resursları və onların plana uyğun həyata keçirilməsini qiymətləndirmək.
- Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün daxili ehtiyatların müəyyən edilməsi.
- Maliyyə resurslarının daha effektiv istifadəsi üçün daha konkret təkliflər planının işlənilib, hazırlanması.
- Maliyyə resurslarının daha effektiv istifadəsinə dair hazırlanan təkliflərin həyata keçirilməsi.

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq ödəniş qabiliyyəti nəinki müəssisə təsisçilərinin, eyni zamanda xarici investorların, bankların, qarşılıqlı əlaqədə olan kənar müəssisələrin marağını təmin edən problemlərdən biridir. Bu onları maliyyə resurslarının effektiv istifadəsində, bank öhdəliklərinin və kreditlərin yerinə yetirilməsini qiymətləndirdikdə, risklərin dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsində, vergi orqanları ilə büdcəyə daxilolmaları həyata keçirdikdə və.s. yerinə yetirilməsində daha çox maraqlandırır.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətini əks etdirən əsas göstəricilər blokuna aşağıdakılar aiddir:

1. Mütləq likvidlik əmsalı - I qrupa aid edilən likvidlik vəsaiti məbləğləri cəminin balansın passivinin II bölməsində verilən müəssisənin qısamüddətli öhdəlikləri cəminə nisbəti kimi təyin edilir. Bu o deməkdir ki, təhlil aparılan anda müəssisənin özünün təcili borclarını tam ödəmək iqtidarındadır.

$$\Theta_{m.1} = \frac{\text{Pul vəsaiti} + \text{Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları}}{\text{Qısamüddətli öhdəliklər}}$$

Likvidlik əmsalının minimum həddi 0,2 - 0,25 hesab edilir.

2. Ara likvidlik əmsalı - bu əmsal mühasibat balansının aktivində verilən likvidlik dərəcəsinə görə I və II qrupalara aid edilən vəsait məbləğlərinin cəmini balansın passivinin II bölməsində verilən qısamüddətli borcların cəminə bölməklə hesablanır. Bu əmsal 1-ə bərabər olduqda normal hesab olunur. Lakin təhlil zamanı amaliyət uçuş informasiyalarından istifadə etməklə, əmsalın reallığını müəyyən etmək lazımdır. Çünki indiki şəraitdə ara likvidlik əmsalı daimi sürətlə artmaqda olan və çətinliklə, həm də faizsiz alınan debitor borclarının daxil olmasından çox asılıdır.

$$\Theta_{a.1} = \frac{\text{Pul vəsaiti} + \text{Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları} + \text{Debitor borcları}}{\text{Qısamüddətli öhdəliklər}}$$

Debitor borclarının vaxtında daxil olması ehtimalı azalan şəraitdə ara likvidlik əmsalının 1-ə bərabər olmasını qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Belə şəraitdə ara likvidlik əmsalı 1,5-ə bərabər olduqda ödəmə qabiliyyəti qənaətbəxş hesab olunur.

3. Ümumi likvidlik əmsalı – balansın aktivinin II və III bölmələr üzrə yekun məbləğlərinin cəmi qısamüddətli öhdəliklərin cəminə bölməklə təyin olunur. Əksər ölkələrdə bu əmsal 1,4-2,2 dairəsində olduqda normal hal hesab olunur. Lakin

ölkəmizdə fəaliyyətdə olan müəssisələrin əksəriyyəti müasir xammal qıtlığı şəraitində daha çox xammal ehtiyatı yaratmaq üçün səy göstərir.

$$\Theta_{\text{ü.l}} = \frac{\text{Pul vəsaiti} + \text{Qısamüddətli maliyyə qoyul} + \text{Debitor borclar} + \text{ehtiyat və xərclər}}{\text{Qısamüddətli öhdəliklər}}$$

İEO-lərdə bu göstəricinin normal həddi 2-2,5 arasında dəyişir.

4. Özünümaliyyələşdirmə əmsalı – Özünümaliyyələşdirmə şəraitində işləyən müəssisələr hazır məhsulu, iş və xidmətləri, bəzən də uzunmüddətli və qısamüddətli aktivləri mal alanların diktə etdikləri ucuz qiymətlərlə satmağa məcbur olurlar. Beləliklə, pula olan tələbatın qısamüddətə ödənilməsinə baxmayaraq onun ödəniş qabiliyyəti düşür.

Müasir idarəetmə sistemində özünümaliyyələşdirmə gəlirlərinin başlıca daxili mənbələri mənfəət və amortizasiya ayırmalarıdır. Maliyyə resurslarına olan tələbatın ödənilməsində aksiyaların buraxılmasından, uzunmüddətli və qısamüddətli borclardan da istifadə olunur.

Daxili özünümaliyyələşdirmə gəlirləri məbləğlərinin cəmini daxili və xarici maliyyə gəlirləri cəminə bölməklə özünümaliyyələşdirmə əmsalı təyin olunur.

$$\Theta_{\text{ö.m}} = \frac{\text{Mənfəət} + \text{Amortizasiya ayırmaları}}{\text{Buraxılan aksiya} + \text{Qısa və Uzunmüddətli borclar}}$$

5. Əmtəə-material dəyərləri ehtiyatının likvidlik əmsalı

Bu əmsal onu göstərir ki, əgər müəssisə əmtəə-material dəyərlərini satarsa qısa müddətli ölkələrin hansı hissəsini ödəyə bilər.

$$\Theta_{\text{ə.m.d}} = \frac{\text{Ehtiyat və xərclər}}{\text{Qısamüddətli öhdəliklər}}$$

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrdə ödəmə qabiliyyətinin təhlili prosesində aşağıdakı göstəricilərdə hesablanır.

- Xüsusi dövriyyə vəsaitinin həcmi – bu göstəricini hesablamaq üçün xüsusi kapital və uzunmüddətli öhdəliklərin cəmindən əsas vəsait və cari öhdəlikləri çıxmaq lazımdır.

- Xüsusi dövriyyə vəsaitinin manevrlik əmsalı – bu əmsal ehtiyat və xərclərin xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin məbləğinə nisbəti kimi hesablanır. Xüsusi dövriyyə vəsaitinin manevrlik əmsalı Xüsusi dövriyyə vəsaitinin pul formasında olan

hissəsini əks etdirir. Normal fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün bu əmsal 0-1 arasında dəyişir.

- Aktivlərdə dövriyyə vəsaitinin payı – bu göstərici cari xərclərin müəssisənin sərəncamında olan bütün təsərrüfat vəsaitinə nisbətini xarakterizə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, o ehtiyatların dəyərinin xüsusi dövriyyə vəsaiti hesabına örtülən hissəsini xarakterizə etməklə əsasən ticarət müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin təhlilində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu göstəricinin aşağı səviyyəsi 50 % müəyyən olunmuşdur.

- Cari aktivlərdə istehsal ehtiyatlarının payı – bu göstərici ehtiyat və xərclərin cari aktivlərə nisbəti kimi müəyyən edilir və vahiddən aşağı olduqda müəssisənin maliyyə vəziyyəti qənaətbəxş hesab olunmur.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili onun cari aktivlərinin likvidliyinin, yəni onların nağd pula çevrilməsi imkanını təyin etməklə başlanılır. Ödəmə qabiliyyəti cari aktivlərin likvidlik dərəcəsindən asılı olduğuna görə, likvidlik və ödəniş qabiliyyəti anlayışları bir-birinə çox yaxın olan anlayışlardır.

Likvidlik dərəcəsindən asılı olaraq, yəni pul vəsaitinə çevrilmə sürətinə görə müəssisənin vəsaitləri aşağıdakı qruplara bölünür:

- Daha yüksək likvid aktivlər (A1) –bura müəssisənin pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları aiddir.
- Tez realizə olunan aktivlər (A2) – bura debitor borcları aiddir. O debitor borcları ki, onların ödənilməsi 12 ay ərzində həyata keçirilir.
- Gec realizə olunan aktivlər (A3) – bura ƏDV, ehtiyatlar.
- Çətin realizə olunan aktivlər (A4) – debitor borclar aiddir,hansılar ki, bura 12 aydan sonra gözlənilən debitor borcları aiddir.

Dünya praktikasında çətin reallaşdırılan debitor borclarının satışı təcrübəsi geniş yayılmışdır. Başqa sözlə debitor borclar 15-20% daha çox ucuzlaşdırılıb banklara satılır. Bu halda debitor borclar nisbətən tez reallaşdırılan (A2) aktivlərə aid olunur.

Aktivlərin ümumi həcmində tez reallaşdırılan, pula çevrilən aktivlərin xüsusi çəkisinin çox olması müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin qənaətbəxş olması, gec reallaşdırılan aktivlərin çox olması müəssisə fəaliyyətində mənfi hal hesab olunur.

Müəssisə aktivlərinin sadalanan əlamətlərə görə qruplaşdırılması müəssisənin ödəniş qabiliyyətini, başqa sözlə desək, kənar təşkilatlara olan borcların və öhdəliklərin yerinə yetirilməsi qabiliyyətini səciyyələndirir.

Müəssisə öhdəliklərinin ödəmənin təciliyyəsinə görə qiymətləndirilməsi metodikasında balansın passivindəki təcili öhdəliklər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- Daha təcili öhdəliklər (P1) – bura kredit öhdəlikləri və dividendlərə görə ödənişlər aiddir.
- Qısamüddətli öhdəliklər (P2) – bura qısamüddətli öhdəliklər aiddir.
- Uzunmüddətli öhdəliklər (P3) - uzunmüddətli kredit və borc öhdəlikləri aiddir.
- Daimi öhdəliklər (P4) – balansın passivinin “Xüsusi vəsaitlərin mənbələri” bölməsinin maddələri.

Təcrübədə müəssisənin ödəniş qabiliyyəti əmsallarının normativləri yoxdur. Ancaq əvvəlki dövrlərin və rəqabətdə olan müəssisələrin müvafiq göstəriciləri ilə tutuşdurularaq müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin səviyyəsi qiymətləndirilir.

Təhlil zamanı eyni zamanda uzunmüddətli öhdəlikləri yerinə yetirilməsi əmsalıda təyin olunur. Bu zaman hesablamaya həm uzunmüddətli, həm qısamüddətli, həm də daimi öhdəliklər hesablamaya daxil edilir.

Öhdəliklər pul gəlirləri ilə bilavasitə bağlı olduğuna görə təhlil zamanı öhdəliklərin yerinə yetirilməsi pul gəlirləri ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir və qiymətləndirilir.

“Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa və digər qanunvericilik aktlarına görə istehsal müəssisələrində vergi hesab fakturası yazılan anı pulun daxil olub-olmamasından asılı olmayaraq satış anı hesab olunur, satışdan pul gəliri kimi uçota alınır və 2№ -li Hesabat formasında satışdan pul gəliri kimi əks olunur.

Bu halda debitor borclarda olan pul vəsaiti də pul gəliri kimi hesaba alınır. Buna görə də ödəniş qabiliyyətinin təhlili zamanı, ancaq pula çevrilmiş satışdan gəlir hesablamaya daxil edilir. Deməli, ödəniş qabiliyyətinin təhlilində vaxt amili də həlledici rol oynayır.

Balansın likvidliyinin aşağıdakı tipləri vardır:

1. $A1 \geq P1$

$$A2 \geq P2$$

$$A3 \geq P3$$

$$A4 \leq P4$$

Bu halda likvidlik dərəcəsi tam hesab olunur.

$$2. A1 + A2 \geq P1 + P2$$

$$A3 \geq P3$$

$$A4 \leq P4$$

Bu halda likvidlik dərəcəsi normal hesab olunur.

$$3. A1 + A2 + A3 \geq P1 + P2 + P3$$

$$A4 \leq P4$$

Bu halda Kritik likvidlik dərəcəsi müşahidə olunur.

$$4. A4 \geq P4$$

Bu halda isə balansın qeyri-likvidliyi baş verir.

Xalis aktivlərin təhlili - təsərrüfat subyektinin xalis aktivlərinin həcmi öhdəliklərlə yüklənməmiş aktivlərin mövcudluğunu səciyyələndirir. O, əslində təşkilatın xüsusi kapitalının ölçüsünə uyğun gəlir və bununla da kreditorların, bankların və digər borvc verənlərin maraqlarının müdafiə olunması səviyyəsini səciyyələndirir.

Xalis aktivlərin dəyəri təşkilatın likvidlik dərəcəsinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilən göstəricidir. Təşkilatın təsisçiləri onu bilməlidirlər, çünki xalis aktivlər firma ləğv edildikdən sonra əmlakın onların sərəncamında qalan hissəsidir.

Səhmdar cəmiyyətlərinin xalis aktivlərinin dəyərinin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı müddəalar nəzərdə tutulmalıdır.

1. səhmdar cəmiyyətinin xalis aktivlərinin dəyəri deyəndə səhmdar cəmiyyətinin hesablaşmaya qəbul edilmiş aktivlərinin məbləğindən onun hesablamaya qəbul edilmiş passivlərinin məbləğinin çıxılması yolu ilə müəyyən edilmiş cəmiyyət anlaşılr;

2. səhmdar cəmiyyətinin əmlakının, hesablarda vəsaitinin və digər aktivlərinin və passivlərinin qiymətləndirilməsi mühasibat uçotu üzrə müddəaların və digər normativ hüquqi aktların tələblərini nəzərə almaqla yerinə yetirilir;

3. səhmdar cəmiyyətinin xalis aktivlərinin dəyərinin qiymətləndirilməsi üçün mühasibat hesabatının məlumatları əsasında hesablama tərtib edilir;

4. hesablamaya qəbul edilən aktivlərin tərkibinə aşağıdakılar daxil edilir:

- Mühasibat balansının I bölməsində əks etdirilən dövriyyədən kənar aktivlər;
- Mühasibat balansının II və III bölməsində əks etdirilən dövriyyə aktivləri, səhmdar cəmiyyəti tərəfindən sonradan yenidən satılması yaxud ləğv edilməsi üçün səhmdarlardan alınmış öz səhmlərinin alınmasına faktiki xərclərin və iştirakçıların (təsisçilərin) nizamnamə pay borcunun cəmi məbləğində dəyər istisna edilməklə;

5. hesablamaya qəbul edilən passivlərin tərkibinə aşağıdakılar daxil edilir:

- borclar və kreditlər və digər uzunmüddətli öhdəliklər;
- borclar və kreditlər üzrə qısamüddətli öhdəliklər;
- kreditor borcu;
- iştirakçılara (təsisçilərə) gəlirlərin ödənilməsi üzrə borc;
- qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar;
- digər qısamüddətli öhdəliklər.

6. xalis aktivlərin dəyərini səhmdar cəmiyyəti hər manat və ilin axırında müvafiq hesabat tarixi üçün qiymətləndirir;

7. xalis aktivlərin dəyəri barədə informasiya aralıq və illik mühasibat hesabatında açıqlanır.

Xalis aktivləri təhlil edən zaman onlardan istifadə edilməsinin səmərəliliyini araşdırmaq lazımdır. Bu məqsədlə xalis aktivlərin rentabelliği (R_{xa}) (xalis mənfəətin (XM) xalis aktivlərin orta hesabla dəyərinə (XA) nisbəti) hesablanır və baza düsturu ilə müqayisədə hesabat dövründə onun dəyişilməsi amillər üzrə təhlil modelidir. Bu halda aşağıdakı modelin tətbiq edilməsi mümkündür:

$$R_{xa} = V_{xa} \times R_s,$$

burada V_{xa} – xalis aktivlərin verimidir, dolayısı vergilərsiz satışdan alınan mədaxilin ($M_{əd}$) XA -ə nisbəti kimi hesablanır; R_s – satışın rentabelliğidir, XM -in $M_{əd}$ -ə nisbəti kimi hesablanır.

Göstərilən düsturun təqdim edilmiş modeli genişləndirilə bilər:

$$R_{xa} = O_{dn} \times \dot{C}_r \times \dot{C}_{sah} \times V_a \times R_s$$

Burada Odn – bütün aktivlərin (A) və XA – lərin orta dəyərinin nisbətidir; Çr – təşkilatın dövriyyədən real olan aktivlərin orta dəyərinin onun bütün aktivlərinin orta dəyərində xüsusi çəkisidir; Çsah – sahibkarlıq məqsədilə istifadə edilən aktivlərin orta dəyərinin Ar - də xüsusi çəkisidir; Va – aktivlərin verimidir; Məd –in Asah – a nisbəti kimi hesablanır.

Aşağıdakı cədvəldə xalis aktivlərin dəyərinin hesablanması göstərilmişdir:

Cədvəl 2.4

Təsərrüfat subyektinin dövriyyəsində xüsusi kapitalın və dövriyyə aktivlərinin, o cümlədən ehtiyatların formalaşması sahəsində maliyyə müstəqilliyi əmsallarının hesablanması

Sıra sayı	Göstəricilər	Balans göstəricisinin kodu və ya hesablanma qaydası	Hesabat ilinin əvvəlinə	Hesabat ilinin sonuna	Kənarlaşma (+,-)
1	2	3	4	5	6
1	Kapital və vəsaitlər	480	4961210	4967620	+6410
2	Öhdəliklər	770	577000	78190	-498810
3	Dövriyyədən kənar aktivlər üçün kreditlər və borclar	-	-	-	-
4	Gələcək dövrün gəlirləri	730	500000	20000	-480000
5	Dövriyyədən kənar aktivlər	080	1217730	1223850	+6120
6	Dövriyyə aktivləri	180+330	5394610	5471240	+76630
7	Ehtiyatlar	100+130+140+150	2660470	2720705	+60235
8	Dövriyyədə iştirak edən xüsusi kapital (DXK)				
8.1	I üsul	Sətir 1-sətir 5	3743480	3743770	+290
8.2	II üsul	Sətir 6-sətir 2	4817610	5393050	+575440
9	Dövriyyədə xüsusi kapitalın dəqiqləşdirilmiş həcmi (DXK _{dəq})				
9.1	I üsul	Sətir 1+sətir 4-sətir 5+sətir 3	4243480	3763770	-479710
9.2	II üsul	Sətir 6-sətir 2+ +sətir 4+sətir 3	5317610	5413050	+95440
10	Dövriyyə aktivləri sahəsində maliyyə müstəqilliyi əmsalı (Ə ₂)	Sətir 8.1 (və ya 8.2) : sətir 6	0,69	0.68	-0.01
11	Ehtiyatlar sahəsində maliyyə müstəqilliyi əmsalı (Ə ₃)	Sətir 8.1 (və ya 8.2) : sətir 7	1,41	1.38	-0.03
12	Dövriyyə aktivləri sahəsində maliyyə müstəqilliyinin dəqiqləşdirilmiş əmsalı (Ə _{2dəq})	Sətir 9.1 (və ya 9.2) : sətir 6	0,79	0.69	-0,10
13	Ehtiyatlar sahəsində maliyyə müstəqilliyinin	Sətir 9.1 (və ya 9.2) : sətir 7	1,59	1,38	-0,21

	dəqiqləşdirilmiş əmsalı ($\Theta_{3d\text{əq}}$)				
--	---	--	--	--	--

Pul axınının təhlili - təşkilatın pul axınının təhlilinin məqsədi onun fəaliyyətində maraqlı olan istifadəçilərin pul axınının formalaşması prosesi barədə onların tarazlığının və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün zəruri olan informasiya ilə təmin edilməsindən ibarətdir.

Pulun axınının təhlilinin məqsədinə nail olunması üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi lazımdır:

- pul vəsaitinin daxilolma mənbələrini və istifadə edilmə istiqamətlərini müəyyən etmək;
- pul axınını birbaşa və dolaylı yolla təsir göstərən amilləri kompleks araşdırmaq;
- təşkilatın pul vəsaitinin xalis qalığının araşdırılan dövr ərzində onun əldə etdiyi xalis maliyyə nəticəsindən fərqlənməsinin səbəblərini müəyyən etmək;
- pul vəsaitinin daxil olmasının kafilik səviyyəsini hesablamaq;
- pul vəsaitinin həcm və vaxt üzrə daxil olması və istifadə edilməsinin tarazlığını müəyyən etmək;
- pul vəsaitindən istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirmək;
- təşkilatın mütləq likvidlik səviyyəsinin saxlanması imkanlarını və yollarını aşkar etmək;

Təsərrüfat subyektlərində pul vəsaitlərinin daxil olması və istifadə edilməsi istiqamətlərini araşdırmaq üçün aşağıdakı düsturlar tətbiq olunur:

$$M = \sum M_i$$

$$X = \sum X_j$$

burada M – araşdırılan dövrdə pul vəsaitlərinin məcmu mədaxilidir; M_i – pul vəsaitlərinin mədaxilinin maddəsidir; X – araşdırılan dövrdə pul vəsaitlərinin xərclənməsi; X_j – vəsaitlərindən istifadə edilməsi maddəsidir.

Pul vəsaitlərinin daxilolma (mədaxil) mənbələrinin və istifadə edilməsi istiqamətlərinin təhlili zamanı onların siyahısı müəyyən edilir, bütövlükdə və onun hər bir tərkib hissəsi üzrə daxil olmuş və istifadə edilmiş (yönəldilmiş) pul

vəsaitlərinin həcmnin dinamika nəzərdən keçirilir. Dinamikanın qiymətləndirilməsi üçün mütləq fərq, inkişaf və artım templəri müəyyən edilir. Eyni zamanda hər mənbənin və istifadə istiqamətinin, onların əhəmiyyətlərinin və pul axınına daha çox təsir edən amillərin aşkar edilməsi məqsədilə onların daxil olmuş və sərf edilmiş pul vəsaitlərinin ümumi həcmində xüsusi çəkisi hesablanır.

Təşkilatın pul vəsaitlərinin daxilolma mənbələri və onlardan istifadə istiqamətləri göstəricilərinə həmin vəsaitlərin son qalığını (Q_{son}) müəyyən edən amillər təsir göstərir:

$$Q_{\text{son}} = Q_{\text{ilk}} + \sum M_i - \sum X_j$$

burada Q_{ilk} – pul vəsaitlərinin ilk qalığıdır.

Təşkilatın pul axınlarının həcminə birbaşa amillərlə yanaşı dolayı amillər də təsir edir. Birbaşa amillərin təsiri təşkilatın pul axınlarında bilavasitə özünü göstərir və pul vəsaitlərinin daxilolmalarının həcmnin və onların ödənilməsinin həcmnin mütənasib dəyişməsinə səbəb olur. Dolayı amillər pul vəsaitlərinin mümkün daxilolmasının və ya onlardan istifadə edilməsinin ləngidilməsi (sürətləndirilməsi) yolu ilə pul axınlarına təsir edirlər. Onlar cari mənfəət vergisini müəyyən edən göstəricilərlə xarakterizə edilir. Dolayı amillərin daha bir səciyyəvi xüsusiyyəti vardır. Mənfəət vergisi onlar büdcəyə köçürmələrin həcminə təsir edirlər. Bununla əlaqədar olaraq dolayı amillərin təsiri təşkilatın pul axınına, deməli pul vəsaitləri qalıqlarının (xalis və son) da qeyri-mütənasib dəyişməsinə səbəb olur.

Müxtəlif dərəcəli birbaşa və dolayı amillərin birgə təsiri hesabına pul vəsaitlərinin son qalığının dəyişilməsinin araşdırılması üçün aşağıdakı düstur tətbiq edilir:

$$Q_{\text{son}} = Q_{\text{ilk}} + \sum M_i - \sum X_j + \sum M_{\text{anr}} \times VD - \sum M_{\text{ant}} \times VD$$

burada M_{anr} – xalis maliyyə nəticəsinin azalması maddəsidir (növüdür); M_{ant} – xalis maliyyə nəticəsinin artması maddəsidir (növüdür); VD – mənfəət vergisi dərəcəsidir, hissələrlə hesablanır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istənilən kommersiya təşkilatının əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdən ibarətdir. O, təşkilatın öz xərclərini ödəmək və sonrakı

fəaliyyət üçün, yəni sadə və geniş təkrar istehsal üçün vəsaitlər qazanmaq qabiliyyətinə malik olmasını göstərir. Lakin mənfəət hesablama qaydasında müəyyən edilən göstəricidir, buna görə də onu bəzən hətta kağız göstəricisi adlandırırlar. Təşkilat üçün bu göstəricinin müəyyən həddə yüksəlməsi yalnız o halda səmərəli olacaqdır ki, bu yüksəliş pul vəsaitlərinin real icra səviyyəsi üzrə hesablanan (müəyyən edilən) məbləğinin mövcud olması ilə təsdiqlənsin.

Təşkilatın gələcək inkişaf üçün real imkanları olmasını müəyyən etmək üçün alınan maliyyə nəticəsinin real pul vasitələri ilə təsdiqlənməsini yoxlamaq lazımdır. Nəzərdən keçirilən göstəricilər arasında fərqlərin formalaşması prosesinin idarə edilməsi üçün onların yaranma səbəbləri daim təhlil edilməlidir.

Aşağıda verilən düstur təşkilatın eyni vaxt dövründə olduğu pul vəsaitlərinin xalis qalığı (Q_x) və xalis maliyyə nəticəsi (M_{an}) arasında qarşılıqlı əlaqəni əks etdirir, həmçinin həmin göstəricilərin bir-birindən fərqlənməsinə hansı amillərin və onların təsirinin kəmiyyətcə müəyyən edilməsinə imkan yaradır.

$$Q_x = M_{an} + \sum M_{anR} - \sum M_{ant} + \sum M_i - \sum X_j$$

Pul vəsaiti daxilolmalarının və ödəmələrin tarazlığı təşkilatda onların optimal qalığının saxlanmasına imkan yaradır. Təşkilatın pul axınının tarazlığına pul vəsaitlərinin daxilolmasının kifayətliyinin səviyyəsi göstəricisinin (K_{kif}) vasitəsilə qiymət vermək olar. O, aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$K_{kif} = \frac{D}{X} \times 100$$

Burada D – araşdırılan dövr ərzində daxil olmuş pul vəsaitləridir, X – araşdırılan dövr ərzində xərclənmiş pul vəsaitləridir.

Ən münasib o variantdır ki, müəyyən vaxt anına lazım olan ödəmələrin həyata keçirilməsi üçün tələb edilən qədər pul vəsaitləri daxil olur. Bununla əlaqədar həmişə göstəricinin optimal qiyməti 100% təşkil edir.

Əgər araşdırılan göstəricinin qiyməti 100% - dən artıq olarsa, o, pul vəsaitləri üzrə daxilolmaların onların ödənilməsindən çox olmasını və deməli, xüsusilə həmin üstünlük uzun zaman ərzində olduğu halda, təşkilatın aktivlərinin həmin növündən səmərəsiz istifadə edilməsinin mümkünliyünü göstərir.

Əgər pul vəsaitlərinin kifayətliyinin səviyyəsi 100% - dən az olarsa, bu da araşdırılan dövrdə təşkilatın pul axınının tarazlığının olmamasını göstərir. Lakin belə vəziyyəti bir mənalı qeyri-qənaətbəxş qiymətləndirmək olmaz. Pul vəsaitləri kifayət qədər daxil olmadıqda ödəmələr əvvəllər toplanmış qalığın hesabına həyata keçərilir. Bu qısa dövr müddətində mənfəət nəticələr verməyə bilər. Əgər pul vəsaitlərinin ödənilməsi daxilolmalardan artıq təşkil edərsə və onların çatışmazlığına səbəb olarsa, onda pul axını tarazlığının pozulması gələcəkdə təşkilatın fəaliyyətinin nəticələrində özünü göstərəcəkdir.

Pul vəsaitləri qalığının rentabelliyyəsinin hesablanması üçün istifadə edilən düstur aşağıdakı kimidir:

$$R_q = \frac{M_n}{Q_{orta}} \times 100$$

Burada R_q – pul vəsaitləri qalığının rentabelliyyəsidir; M_n – müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticəsidir; Q_{orta} – pul vəsaitlərinin orta hesabla qalıdır.

Xərclənmiş və daxil olmuş pul vəsaitlərinin rentabelliyyəsinin hesablanması düsturları aşağıdakı kimidir:

$$R_x = \frac{M_n}{X} \times 100$$

$$R_d = \frac{M_n}{D}$$

Burada R_x – xərclənmiş pul vəsaitlərinin rentabelliyyəsidir; R_d – daxil olmuş pul vəsaitlərinin rentabelliyyəsidir.

Maliyyə sabitliyinin səviyyəsinə təsir edən amillərin təhlili - təsərrüfat subyektlərində maliyyə sabitliyinin səviyyəsinə təsir edən amillərin təhlili özündə aşağıdakı istiqamətlər üzrə təhlili nəzərdə tutur:

- Maliyyə sabitliyinin bölüşdürülməmiş mənfəətdən asılılığının təhlili.
- Borc kapitalın cəlb edilməsi səmərəliliyinin təhlili.
- Debitor və kreditor borclarının təhlili.
- Büdcə ilə hesablaşmaların vəziyyətinin təhlili.
- Dövriyyə aktivlərindən istifadənin səmərəliliyinin təhlili.

Bölüşdürülməmiş mənfəətin dinamikasının amillər üzrə təhlili – maliyyə vəziyyətinin kompleks təhlili onun sabitliyi dərəcəsini səciyyələndirən göstəricilərin dinamikasının amillər üzrə tədqiqatını tələb edir. Həmin göstəricilərin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə xüsusi kapitalın mühüm elementi olan bölüşdürülməmiş mənfəətin həcmindən asılıdır. Beləliklə, maliyyə vəziyyətinin göstəricilərinin dinamikasının amillər üzrə təhlilini bölüşdürülməmiş mənfəət məbləğinin dinamikasının amillər üzrə təhlilinə uyğunlaşdırmaq lazımdır.

BM-in dinamikasının amillər üzrə təhlili modelinin qurulmasının ilkin şərti belə təsəvvürdən yaranır ki, onun Mühasibat balansı üzrə hesabat dövrünün sonuna bölüşdürülməmiş məbləği (BM_{son}) və hesabat dövrünün əvvəlinə məbləği (BM_{ilk}) arasında fərq kimi hesablanan dəyişilməsi (ΔBM) hesabat dövrünün BM-nin məbləğini (BM_{hd}) əks etdirən nəticədir:

$$\Delta BM = BM_{son} - BM_{ilk} = BM_{hd}$$

Əməliyyatların uçotunun müasir qaydasına əsaslanaraq mühasibat uçotunun “Mənfəət və zərər” adlı 80-cu və 88-ci hesabları üzrə hesabat dövrünün, o cümlədən hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəətinin həcmi formalaşmasını aşağıdakı modellə ifadə etmək olar:

$$BM_{hd} = BM - BV_{sx} - DVÖ - CP_{en} - İM_{hd},$$

burada BM – balans mənfəətdir (vergi hesablanana qədər mənfəətdir);

MV_{sx} – mənfəət vergisi üzrə şərti xərcdir, başqa sözlə, BM -nin müəyyən edilmiş vergi dərəcəsinə (VD) vurulması isə hesablanan mənfəət vergisidir, yəni $MV_{sx} = BM \times VD$; $DVÖ$ – daimi vergi öhdəlikləridir, daimi vergi tutulma fərqlərinin (DVF) VD -yə vurulması ilə hesablanır, yəni $DVÖ = DVF \times VD$; CP_{en} – büdcəyə və büdcədən kənar fondlara ödənilməli cərimələr (C) və penyalardır (P_{en}); $İM_{hd}$ – hesabat dövrünün istifadə edilmiş (bölüşdürülməmiş) mənfəətdir.

2 sayılı forma əsasında xalis mənfəətin hesablanması qaydası aşağıdakı kimidir:

$$XM = BM - MV_c - CP_{en};$$

burada MV_c – cari mənfəət vergisidir, yəni büdcəyə ödənilməli olan mənfəət vergisidir.

Təhlil zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, yuxarıda göstərilən düsturların $MV_{sx} - DVÖ$ elementləri və $BM - MV_c$ düsturunun elementləri üzrə hesablamaların nəticələri eynidir. Bu halda bunları aşağıdakı düstur kimi göstərmək olar:

$$BM - MV_{sx} - DVÖ = BM - MV_c;$$

Bölüşdürülməmiş mənfəətin formalaşmasının yuxarıda göstərilmiş modellərindən hər biri zərurət olduqda genişləndirilə bilər.

1. Balans mənfəəti (BM) ümumi mənfəətin (ÜM), kommersiya (KX) və idarəetmə xərclərinin (İX), əməliyyat gəlirlərinin (ƏG), əməliyyat xərclərinin (ƏX), həmçinin satışdan kənar gəlirlərin (G_{sk}) və satışdan kənar xərclərin (X_{sk}) cəbri toplanmasının nəticəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər, yəni

$$BM = \text{ÜM} - KX - IX + \text{ƏG} - \text{ƏX} + G_{sk} - X_{sk}$$

Büdcəyə ödənilməli olan mənfəət vergisi (MV_c) vergi tutulan mənfəətin (VTM) vergi dərəcəsinə (VD) vurma hasilı kimi, yəni $MV_c = VTM \times VD$ kimi təqdim edilə bilər, sonralar isə öz növbəsində bir sıra toplananlara ayrılabilir:

$$MV_c = BM \times VD + (\text{ÇVF}_h \times VD - \text{ÇVF}_{öd} \times VD) + DVF \times VD = BM \times VD + \text{ÇVF}_h \times VD - \text{ÇVF}_{öd} \times VD + DVF \times VD$$

Burada ÇVF_h hesabat dövründə hesablanmış çıxılan vaxt fərqləri, $\text{ÇVF}_{öd}$ isə ödənilmiş çıxılan vaxt fərqləri kimi təqdim edilir.

3. Büdcəyə və büdcədən kənar fondlara ödənilməli olan cərimələrin və penyaların məbləği onların toplananları üzrə nəzərdən keçirilə və sonra onların hesablandığı obyektlər üzrə müfəssəlləşdirilə bilər.

4. Sıradan çıxmış obyektlər üzrə təxirə salınmış aktivlər və öhdəliklər ($TSVA_{\text{ç}}$ və $TSVÖ_{\text{ç}}$) müvafiq olaraq $\text{ÇVF}_{\text{ç}} \times VD$ və $VTAF_{\text{ç}} \times VD$ kimi təqdim edilə bilər ki, burada $\text{ÇVF}_{\text{ç}}$ və $VTAF_{\text{ç}}$ – çıxılan və vergi tutulan vaxt fərqləridir, onların hesablandığı sıradan çıxmış obyektlərə aiddir və sonra obyektlərin sıradan çıxmasının səbəbini aydınlaşdırmaqla obyektlər üzrə müfəssəlləşdirilməlidir.

5. Bölüşdürülməmiş mənfəətin həcmi ($V_{ölM_{hd}}$) xalis mənfəətin bölüşdürülməsi (istifadə edilməsi) istiqamətləri üzrə müfəssəlləşdirilə bilər.

Hesabat dövründə bölüşdürülməmiş mənfəətin ümumi maliyyə müstəqilliyi əmsalının artımına $\Delta\Theta_1(BM_{hd})$ təsirinin ümumi ölçüsünü aşağıdakı düsturla müəyyən etmək olar:

$$\Delta\Theta_1(BM_{hd}) = \frac{XK_0 + BM_{hd}}{BV_0 + BM_{hd}} - \frac{XK_0}{BV_0}$$

burada XK_0 və BV_0 – hesabat ilinin əvvəlinə xüsusi kapitalı və balansın valyutasıdır.

Hesabat dövründə bölüşdürülməmiş mənfəətin maliyyə müstəqilliyi əmsalının artımına dövriyyə aktivlərinin formalaşması cəhətdən təsirinin ümumi ölçüsünü aşağıdakı düsturla müəyyən etmək olar:

$$\Delta\Theta_2(BM_{hd}) = \frac{DXK_0 + BM_{hd}}{DA_0 + BM_{hd}} - \frac{DXK_0}{DA_0}$$

burada DXK_0 və DA_0 – dövriyyədə xüsusi kapitalı və dövriyyə aktivləridir.

Hesabat dövründə bölüşdürülməmiş mənfəətin maliyyə müstəqilliyi əmsalının artımına ehtiyatların formalaşması cəhətdən təsirinin ümumi ölçüsünü aşağıdakı düsturla müəyyən etmək olar:

$$\Delta\Theta_3(BM_{hd}) = \frac{DXK_0 + BM_{hd}}{EV_0} - \frac{DXK_0}{EV_0} = \frac{BM_{hd}}{EV_0}$$

burada EV_0 – hesabat ilinin əvvəlinə ehtiyat vəsaitləridir.

Hesabat dövründə bölüşdürülməmiş mənfəətin mütləq likvidlik əmsalının artımına təsirinin ümumi ölçüsünü aşağıdakı düsturla müəyyən etmək olar:

$$\Delta\Theta_4(BM_{hd}) = \frac{I \text{ qrup aktivlər}_0 + BM_{hd}}{Q\ddot{O}_0} - \frac{I \text{ qrup aktivlər}_0}{Q\ddot{O}_0} = \frac{BM_{hd}}{Q\ddot{O}_0}$$

Burada I qrup aktivləri₀ və $Q\ddot{O}_0$ – hesabat ilinin əvvəlinə I qrup likvid aktivlər və qısamüddətli öhdəliklərdir.

Hesabat dövründə bölüşdürülməmiş mənfəətin təcili və cari likvidlik əmsalına təsirinin ölçüləri onun $\Theta_4(BM_{hd})$ -ə təsirinin ölçüsü ilə eyni olacaqdır.

Mühasibat balansında ehtiva edilən məlumatlara əsaslanaraq hesabat ilində bölüşdürülməmiş mənfəət dövriyyədən kənar aktivlərin formalaşmasına yönəldilməsi aydın olur. Bununla əlaqədar olaraq BM_{hd} - nin Θ_2 , Θ_3 , Θ_4 , Θ_5 və Θ_6 əmsallarının təsirini hesablamaq lazım deyil.

Borc kapitalının cəlb edilməsi səmərəliliyinin təhlili - Borc kapitalının cəlb edilməsinin səmərəliliyinin təhlili zamanı aşağıdakılar həyata keçirilir:

1. borc kapitalının həcmi, tərkibini, strukturunu və onların araşdırılan dövr ərzində dəyişməsi müəyyən etmək;
2. borc kapitalını cəlb edilməsi səmərəliliyini qiymətləndirmək;
3. borc kapitalından istifadə edilməsinin səmərəliliyinə təsir edən amilləri təhlili etmək;

Borc kapitalına təşkilatın aşağıdakı öhdəlikləri aiddir:

1. bankların uzunmüddətli kreditləri.
2. uzunmüddətli borclar.
3. bankların qısamüddətli kreditləri.
4. qısamüddətli borclar.
5. uzun və qısamüddətli kreditor borcları.

Borc kapitalının həcmi, tərkibini və strukturunu təhlil edən zaman uzun və qısamüddətli borc mənbələrinin təşkilatın vəsait mənbələrinin ümumi həcmində payı müəyyən edilir. Mənbələrin ümumi həcmində uzunmüddətli borc vəsaitlərinin mövcud olması və xüsusi çəkisinin artması bir qayda olaraq, müsbət haldır, ona görə ki, təşkilat cəlb edilmiş vəsaitlər barədə uzunmüddətli sərəncam verə bilər. Bununla əlaqədar çox zaman uzunmüddətli borc mənbələri maliyyə müstəqilliyi əmsalları hesablananda xüsusi vəsaitlərə bərabər sayılır. Həmçinin kreditor borclarının, yəni təşkilatın əslində pulsuz istifadə etdiyi borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisini və nisbətən bəla vəsaitlərin, yəni bank kreditlərinin və borcların təşkilatın öhdəliklərinin ümumi məbləğində payını da müəyyən etmək lazımdır.

Borc kapitalının cəlb edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilən göstəricilərdən biri də maliyyə linginin təsiridir (MLT). O, xüsusi kapitalın borc vəsaitlərindən istifadə edilməsi sayəsində alınan artımda ifadə olunur. Maliyyə linginin təsiri təşkilatın dövriyyəsinə borc vəsaitləri cəlb edilməsi hesabına xüsusi kapitalın rentabelliyyəsinin artımını göstərir. Maliyyə linginin təsiri o hallarda müsbət olur ki, məcmu kapitalın rentabelliyyəsi borc vəsaitlərinin orta dərəcəsindən yüksək olur. Məcmu kapitalın gəlirliliyinin borc vəsaitlərinin orta

dəyərindən yüksək olması xüsusi kapitalın rüntabelliğini artırmaq imkanı yaradır. Belə şəraitdə borc kapitalının (maliyyə linginin qolunun) payını artırılması faydalıdır. Əgər məcmu kapitalın rentabelliği borc vəsaitlərinin orta dəyərindən aşağı olarsa, təşkilata fayda olmur, yəni maliyyə linginin mənfi təsiri yaranır, bunun nəticəsində xüsusi kapitalın rentabelliği azalır.

Maliyyə linginin təsiri müəyyən edilən zaman xüsusi kapitalın və bütövlükdə məcmu kapitalın rentabelliğinin qiymətləndirilməsi metodikası ilə əlaqədar məsələləri ilk növbədə həll etmək lazımdır (bu barədə aşağıda söz gedəcəkdir). Bu zaman borc kapitalının orta dəyərinin hesablanması qaydası ilə əlaqədar məsələlər, o cümlədən aşağıdakılar da həll edilməlidir:

1. hesablamaya öhdəliklərin hansı növləri qəbul edilməlidir?
2. borc kapitalının dəyərini hansı tərkibdə xərclər formalaşdırır?

Birinci məsələyə aid problem aşağıdakıdan ibarətdir. Hesablamaya yalnız kreditləri və borcları qəbul etmək yaxud onlarla yanaşı kredit borcunu da nəzərə almaq.

Kreditlər və borcların alınması ilə əlaqədar məsələləri həll edən zaman maliyyə linginin təsirinin hesablanması borc mənbələrinin həmin növləri bazasında qurulmalıdır.

Borc vəsaitlərindən istifadə edilməsilə əlaqədar olan xərclərin tərkibi və həcmi müəyyən edilərkən nəzərə almaq lazımdır ki, təşkilat kreditlərdən istifadə edilməsinə görə banka faizlər ödəyir. Lakin bank kreditinin dəyəri yalnız faizlərin məbləği ilə deyil, borc verənin hesabına girovun sığortalanması üzrə və kredit alınması ilə əlaqədar olan və onun dəyərini artıran digər xərclərlə müəyyən edilir.

Təşkilatın kreditor borclarının tərkibində onun büdcə qarşısında öhdəlikləri xüsusi yer tutur. Qüvvədə olan vergi qanunvericiliyinə əsasən vergilərin ödənilməsinin gecikdirilən hər gününə təşkilatın dövlət tərəfindən kreditləşdirilməsi forması kimi baxılır və bunun nəticəsində büdcəyə müvafiq penya məbləği daxil edilməsi məcburidir.

Borc vəsaitlərinin real dəyərini müəyyən edərkən ona qüvvədə olan mənfəət vergisi tutulması qaydasının təsirini nəzərə almaq lazımdır. Kredit üzrə ödənilən

faizlərin (AR- nın VM ilə müəyyən edilmiş həddə) məbləği vergi tutulan mənfəət məbləği müəyyən edilən zaman xərclərə daxil edilir və bununla da ödənilən mənfəət vergisinin azaldılması hesabına təşkilat üçün kreditin dəyərini ucuzlaşdırır. Bu zaman, başqa şərtlər eyni olduqda mənfəət vergisinin dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa, vergiyə qənaətin həcmi o qədər böyük olur.

Maliyyə linginin təsirinin hesablanması bir neçə variantı mövcud olsada, əslində onlar arasında elə də prinsipial fərqlər yoxdur. Sadəcə olaraq vergiyə qənaət edilməsini ayrıca amil kimi nəzərə almaq lazımdır. Bu özünü I variantda təzahür edir.

$$R_{XK} = [R_A \times (1 - VD)] + [(R_A - DBK) \times (1 - VD) \times BK/XK]$$

Burada maliyyə linginin təsirinin (MLT) hesablanması qaydasını aşağıdakı kimi təqdim etməli olar:

$$MLT = ((BM + C)/A - C/BK) \times (1 - VD) \times BK/XK$$

$R_{XK} = XM/XK$ xüsusi kapitalının rentabelliyidir; XM-xalis mənfəətdir; XK,BK-müvafiq olaraq xüsusi kapitalın və borc kapitalının orta dəyəridir; XK/BK - borc və xüsusi kapitalın nisbəti əmsalidir (maliyyə linginin qoludur); $R_A = (BM + C)/A$ - təşkilatın aktivlərinə avans edilmiş (qoyulmuş) bütün kapitalın rentabelliyidir, balans mənfəəti əsasında, borc kapitalının cəlb edilməsilə əlaqədar xərcləri nəzərə almadan hesablanır; A - aktivlərə avans edilmiş bütün kapitalın orta dəyəridir (aktivlərin orta dəyəridir); BM+C - borc kapitalının cəlb edilməsilə əlaqədar xərclər nəzərə alınmadan balans mənfəətidir (vergi tutulana qədər mənfəətdir); $D_{BK} = C/BK$ - borc vəsaitlərinin ortya dəyəridir; C - borc kapitalının cəlb edilməsilə əlaqədar xərclərdir; VD - mənfəət vergisi dərəcəsidir;

$R_A \times (1 - VD) = [(BM + C)/A \times (1 - VD)] = (XM + C \times (1 - VD)) / A = R_A$ - aktivlərə avans edilmiş bütün kapitalın rentabelliyidir, xalis mənfəət əsasında, borc kapitalının cəlb edilməsilə əlaqədar xərclər nəzərə alınmadan hesablanır; $C \times (1 - VD)$ - mənfəət vergisinə qənaət edilməsini nəzərə almaqla, borc kapitalının cəlb edilməsilə əlaqədar xərclərdir.

II variantda keçərkən yada salmaq ki, bu halda mənfəət vergisi dərəcəsinin dəyişilməsi amili qeyd edilmir. Onun təsiri borc vəsaitləri cəlb edilməsilə əlaqədar

xərclərin təshih edilməsi yolu ilə nəzərə alınır. Bu variantda xüsusi kapitalın rentabelliyyəsinin, aktivlərə avans edilmiş (qoyulmuş) bütün kapitalın rentabelliyyəsinin və maliyyə linginin təsirinin qarşılıqlı əlaqəsi aşağıdakı kimi olur:

$$R_{XK} = R_A + (R_A - R_{XK}) \times \frac{BK}{XK}$$

Bu halda maliyyə linginin təsiri aşağıdakı kimi hesablanır:

$$MLT = ((XM + C \times (1 - VD)) / A - C \times (1 - VD) / BK) \times \frac{BK}{XK}$$

Deməli, II variantda maliyyə linginin təsirinin dəyişilməsi aşağıdakı amillərin təsirlə əlaqədardır:

1. təşkilatın aktivlərinə avans edilmiş (qoyulmuş) bütün kapitalın rentabelliyyəsinin dəyişilməsi [$\Delta MLT(\Delta R_A)$];
2. borc vəsaitlərinin orta dəyərinin dəyişilməsi (vergiyə qənaəti nəzərə almaqla) [$\Delta MLT(\Delta D_{BK})$];
3. borc və xüsusi kapitallarının nisbəti əmsalının, yəni maliyyə linginin qolunun dəyişilməsi [$\Delta MLT(\Delta BK/XK)$];

Debitor borclarının təhlili - Debitor borclarının təhlil edən zaman aşağıdakı məsələlərin aydınlaşdırılması məqsəduyğundur:

- debitor borclarının tərkibinin və dinamikasının, həmçinin onun həcmi və dəyişilməsini müəyyən edən amillərin araşdırılması;
- debitor borclarının strukturunun təhlili;
- debitor borclarının dövr etməsinin təhlili;
- debitor borclarının cari (diskont edilmiş – uçota alınmış) dəyərinin müəyyən edilməsi;
- səmərəsiz debitor borclarının azaldılmasına yönəlmiş idarə etmə qərarları variantlarının işlənilib hazırlanması və onlardan ən faydalısının seçilməsi,
- debitor borclarının proqnozlaşdırılması.

Debitor borcunun təhlili zamanı ilk öncə debitor borcunun bütövlükdə və ayrı-ayrı növləri üzrə dəyişilməsi öyrənilir, habelə göstəricilərin dinamikasına təsir edən amillər aydınlaşdırılır.

Mühasibat balansında (1 sayılı forma) debitor borcu uzuzmüddətli (ödənilməsi hesabat tarixində sonra 12 aydan artıq vaxtda gözlənilən) və qısamüddətli (ödənilməsi hesabat tarixindən sonra 12 ay ərzində gözlənilən) borclara ayrılır. Debitor borcunun bu növlərinin hər birində alıcıların və sifarişçilərin borcları ayrıca qeyd edilir.

Uzun və qısa müddətli debitor borcları aşağıdakı növlərə bölünür:

1. məhsullara (iş və xidmətlərə) görə alıcıların və sifarişçilərin borcu;
2. mal göndərənlərlə və podratçılarla verilmiş avanslar barədə hesablaşmalar üzrə borc;
3. debitor borcunun digər növləri, o cümlədən:
 - təntəhlə hesab şəxslər üzrə borc;
 - digər borc növləri.

Alıcıların və sifarişçilərin borcunun miqdarına aşağıdakılar təsir edir:

- satışın ümumi həcmi və orada sonradan ödənilmə şərtilə stışın payı. Adətən satışın həcmi artdıqca debitor borcu qalıqları da artır;
- hesablaşmaların vaxtlı- vaxtında təmin edilməsi zamanətinin olması.
- alıcıların ödəmə intizamı. Alıcıların və sifarişçilərin ödəmə qabiliyyətliliyi cəhətdən seçiminə tələb nə qədər yüksək olarsa, təşkilatın balansında debitor borcu qalıqları o qədər az olacaqdır.
- alıcılarla və sifarişçilərlə hesablaşmaların müqavilə şərtləri. Alıcılara və sifarişçilərə hesablaşmalar üçün nə qədər böyük güzəştli müddət verilirsə, debitor borcu qalıqları o qədər çox olur. Eyni zamanda müqavilədə vaxtından əvvəl (müntəzəm) ödəmə üçün güzəştlər sistemi nəzərdə tutulması, kommersiya krediti verilməsi, veksəl əsasında mal göndərilməsi vaxtlı-vaxtında hesablaşmalara və müvafiq surətdə debitor borcunun azalmasına şərait yaradır;
- debitorların analitik uçotunun və debitor borclarının vəziyyətinə daxili nəzarət sisteminin olması – barəsində müvafiq təsir tədbirləri görmək lazım olan debitorların tərkibini operativ surətdə aşkar etmək imkanı yaradır;

- alıcıların və sifarişçilərin müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hesablaşmaların qaydasının pozulmasına görə məsuliyyətinin müqavilə şərtləri. Bu məsuliyyətin səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, debitor borcu qalıqları o qədər az olur.
- debitor borclarının digər üsulla alınması və ya ödənilməsi siyasəti. Təşkilat debitorlarla işləməkdə nə qədər böyük fəallıq göstərərsə, debitor borclarının alınması (ödənilməsi) üzrə səmərəli tədbirlər dairəsi o qədər tam olur, hesablarda və müvafiq surətdə, mühasibat balansında onun qalıqları o qədər az olur.
- debitor borclarının təhlilinin keyfiyyəti və onun nəticələrindən istifadə edilməsindəki ardıcılıq.

Debitor borclarının strukturunun təhlili zamanı aşağıdakı göstəriciləri hesablamaq və dinamikada araşdırmaq tələb olunur.

1. Debitor borclarının strukturunun (DB) dövriyyə aktivlərinin (DA) ümumi həcmində payı (P_{DB}), o cümlədən uzunmüddətli (P_{UDB}) və qısamüddətli borcların (P_{QDB}) payı:

$$P_{DB} \frac{DB}{DA} = P \frac{UDB}{DA} + P \frac{QDB}{DA}$$

burada UDB, QDB – təşkilatın uzun və qısa müddətli debitor borclarıdır.

2. Vaxtı ötmüş debitor borclarının ($VÖDB$) onun ümumi məbləğində payı ($P_{VÖDB}$), habelə dövriyyə aktivlərinin ümumi həcmində onun xüsusi çəkisidir ($XÇ_{VÖDB}$):

$$P_{VÖDB} = \frac{VÖDB}{DB}$$

$$XÇ_{VÖDB} = \frac{VÖDB}{DB}$$

Dövriyyə aktivlərinin onlardan istifadə edilməsinin xarakteristikası olan dövr etməsinə təsir edən amil kimi debitor borclarının dövr etməsinin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı əsas göstəricilər hesablanır.

1. Debitor borclarının dövr etməsi əmsalı:

$$\Theta_{dövrDB} = \frac{M_{əd}}{DB}$$

burada $M_{əd}$ – araşdırılan dövrdə malların, məhsulun (iş, xidmətlərin) və digər əmlakın satışından alınan mədaxildir. DB – debitor borcu qalığının orta miqdarıdır.

Dövretmə əmsalı təhlil edilən dövr ərzində debitor borcunun dövrlərinin miqdarını, yəni həmin dövr ərzində onun neçə dəfə yaranması və ödənilməsi sayını əks etdirir.

2. Vəsaitlərin debitor borcunda möhkəmlənməsi əmsalı – onun satışından alınan mədaxilinin bir manatına düşən miqdarını səciyyələndirir. Bu əmsal dövretmə əmsalının tərsinə göstəricidir:

$$\Theta_{\text{mDB}} = \frac{\overline{\text{DB}}}{M_{\text{əd}}}$$

3. Debitor borclarının bir dövrünün günlərlə hesablanan orta uzunluğu (müddəti):

$$U_{\text{döveDB}} = \frac{\overline{\text{DB}} \times G_s}{M_{\text{əd}}}$$

burada G_s – təhlili edilən dövrdəki günlərin sayıdır (30,90,180,270,360).

Kreditor borclarının təhlili - Kreditor borclarının təhlili, prinsipcə, debitor borclarının təhlilindəki eyni istiqamətlər və eyni metodika üzrə həyata keçirilir, yəni bu halda aşağıdakıları araşdırmaq lazımdır:

- kreditor borclarının ümumi həcmnin və onun ayrı ayrı qruplarının və növlərinin həcmnin dinamikası;
- kreditor borclarının ümumi həcmində borcun hər qrupunun və konkret növünün xüsusi çəkisinin dəyişilməsi;
- kreditor borclarının ümumi həcmində vaxtı ötmüş öhdəliklərin, o cümlədən onların qruplarının və konkret növlərinin həcmi və xüsusi çəkisini;
- kredit borclarının bütövlükdə, həmçinin onun qrupları və ayrı-ayrı növləri üzrə dövr etməsi;
- ödənilməsi müddəti hesabat dövrünə düşən öhdəliklərin həcmi;
- müvafiq dövr üçün kreditor borclarının proqnoz həcmi.

Kreditor borclarının ümumi həcmə aşağıdakı qruplar və növlər daxildir:

1. Xarici kreditor borcu, yəni kənar təşkilatlara və fiziki şəxslərə olan borc.

Buraya aşağıdakılar aiddir:

- a) əmtəə əməliyyatları üzrə borclar:
 - mal göndərənlərə və podratçılara borclar;
 - ödənilməli veksellər üzrə borclar;

- alınmış avanslar.

b) qeyri-əmtəə əməliyyatlar üzrə borclar:

- büdcə qarşısında borclar;

- büdcədən kənar fondlara borclar;

- digər kreditorlara.

2. Daxili kreditor borcu. Ona təşkilatın şəxsi heyətinə borc və digər kreditorlar daxildir.

Kreditor borclarının dövrətməsinin səciyyələndirilməsi üçün aşağıdakı göstəicilərdən istifadə olunur:

- dövr etmə əmsalı:

$$\Theta_{dKB} = \frac{M_{\text{əd}}}{KB}$$

burada KB – araşdırılan dövrdə kreditor borcunun qalığının orta miqdarıdır.

- möhkəmlənmə əmsalı:

$$\Theta_{mKB} = \frac{KB}{M_{\text{əd}}}$$

- kreditor borclarının bir dövrünün orta uzunluğu:

$$U_{dKB} = \frac{KB \times G_s}{M_{\text{əd}}}$$

Kreditor borclarının hesablanmaları zamanı faydalı dövriyyə kimi mədaxildən istifadə edilməsinin bəzi analitik üstünlükləri vardır:

- kreditor borclarının bütövlükdə dövrətməsini onun ayrı-ayrı növlərinin dövrətməsilə uyğunlaşdırmaq;

- onun əsasında kreditor borclarının gözlənilən həcmi müəyyən etmək imkanı yaradır;

Lakin kreditor borclarının konkret növlərinin dövrətməsinin hesablanması zamanı faydalı dövriyyə kimi öhdəliklərin müvafiq növünün ödənilməsi məbləğini, yəni həmin öhdəliyin uçota alındığı mühasibat hesabı üzrə debet dövriyyəsinin məbləğini qəbul etmək məqsəduyğundur.

Büdcə ilə hesablaşmaların vəziyyətinin təhlili - büdcə ilə hesablaşmaların vəziyyətinin araşdırılması pul axınlarının tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinin,

vergi ödəmələrinin azaldılması hesabına xalis mənfəətin artırılması imkanlarının müəyyən edilməsinə və vergi penyalı və cərimələri ödənilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilməlidir.

Büdcə ilə hesablamaların təhlilinin ümumi sxemi, bir qayda olaraq, bir neçə mərhələdən ibarət olur.

Birinci mərhələ. Vergi strukturu, yəni ödənilmə üçün hesablanmış verginin, rüsumun və ödənişin (sonralar – verginin) onların bütün məcmusunda xüsusi çəkisi, habelə vergilərin bütün məcmusunun hesablanmış gəlirlərlə nisbəti kimi müəyyən edilən təşkilatın üzərinə düşən ümumi vergi yükü dinamika öyrənilir. Bu xarakteristika hesablanan zaman gəlirlərin həcmi adi fəaliyyət növlərindən alınan mədaxilin, habelə digər gəlirlərin məbləği kimi hesablanır. Vergi yükünü dərinlən öyrənən halda hesablanma məqsəduyğundur.

İkinci mərhələ. Təşkilatın vergi tutulması məqsədilə müəyyən etdiyi uçot siyasətinin effekti, yəni vergi tutulan baza müəyyən edilərkən ayrı-ayrı toplananların hesablanmasının seçilmiş üsulu nəticəsində vergi yükünün azalması (artması) öyrənilir.

Burada nəzərə almaq lazımdır ki, vergi tutulması məqsədilə uçot siyasəti ilk növbədə büdcəyə ödənilməli olan mənfəət vergisinin hesablanması ilə əlaqədardır.

Üçüncü mərhələ. Büdcəyə ödənilməsi hesablanmış vergilərin hər birinin dinamikası, habelə maliyyə planında müəyyən edilmiş, ölçüdə fərqlənməsi müəyyən edilir. Vergilərin həcminə təsir edən səbəblər aydınlaşdırılır, onların vergi məbləğlərinin dəyişilməsinə təsirinin kəmiyyəti hesablanır, yəni vergi ödəmələrinin amillər üzrə təhlili həyata keçirilir. Məsələn, məhsulun bazar qiymətlərilə satılması və bir vergi dərəcəsi tətbiq edilməsi şəraitində ƏDV-nin dəyişilməsi səbəbləri aşağıdakı sadələşdirilmiş modelin köməyi ilə öyrənilə bilər. Bu model büdcəyə ödənilməli olan əlavə dəyər vergisinin məbləğinin müəyyən edilmiş hesablanması qaydası əsasında qurulmuşdur:

$$\text{ƏDV} = (\text{VH} \times \text{VD} + \text{ÖQÖ} \times \text{VD} + \text{MİX} \times \text{VD} + \text{HM} \times \text{VD}) - (\text{ƏDV}_{\text{əe}} + \text{ƏDV}_{\text{öqö}})$$

burada VH – malların (iş və xidmətlərin) mülkiyyət hüquqlarının verilməsinin həcmidir; VD – ƏDV dərəcəsidir; ÖQÖ – qarşıdakı mallar göndərilməsi (işlər

görülməsi, xidmətlər göstərilməsi), mülkiyyət hüququ verilməsi hesabına ödəmişdir, qismən ödəmişdir; MIX – öz ehtiyacları üçün vergi tutma obyektı tərəfindən qəbul edilmiş mal verilməsi, iş görülməsi, xidmət göstərilməsidir; HM – vergi tutulan malların (iş və xidmətlərin) ödənilməsi üzrə hesablaşmalarla əlaqədar daxil olmuş məbləğdir;

$(VH \times VD + \ddot{O}Q\ddot{O} \times VD + MIX \times VD + HM \times VD)$, - ƏDV-nin hesablanmış məbləği, ƏDV_ə – təşkilat mallar (iş və xidmətlər), mülkiyyət hüquqları əldə edən zaman ona satıcıların hesab-qismətlərdə təqdim etdiyi, habelə Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə mallar gətirən zaman onun ödədiyi verginin məbləğidir; ƏDB_{öqö} – qarşıdakı mal göndərilməsi (iş görülməsi, xidmət göstərilməsi), mülkiyyət hesablandığı ƏDV dir; $(\ddot{A}DV_{\text{ə}} + \ddot{A}DV_{\text{öqö}})$ – vergi tutulmalarıdır.

Büdcəyə ödənilməli olan mənfəət vergisinin ($MV_{\text{öd}}$) məbləğinin dəyişilməsinin səbəblərini aşağıdakı sadə modeldən istifadə edərək müəyyən etmək olar:

$$MV_{\text{öd}} = VTM \times VD$$

Vergi tutulan mənfəəti (VTM) balans (BM) və onun vergi tutulan mənfəətdən fərqlinin (MF) cəmi kimi təsəvvür edilməsinin mümkünlüyünü nəzərə alaraq, düsturu genişləndirilmiş şəkildə yazıla bilər:

$$MV_{\text{öd}} = (BM + MF) \times VD$$

Dördüncü mərhələ. Vergilərin büdcəyə ödənilməsi müddətlərinə riayət edilməsi öyrənilir. Qeyd edildiyi kimi, büdcə ilə hesablaşmaların vergilərin ödənilməsinin qanunlarla müəyyən edilmiş müddətlərinə riayət edilməsi mövqeyindən vəziyyətini təşkilatın ödəmə qabiliyyətinin səviyyəsinin vizual xarakteristikalarından biri kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Büdcəyə vaxtı keçmiş borcun olması təhlil edilən dövrün müəyyən anlarında qeyri-qənaətbəxş ödəmə qabiliyyəti kimi səciyyələnir və Azərbaycan Respublikası VM-nin 65-ci maddəsinə uyğun olaraq penyalər hesablanması və büdcəyə ödənilməsi zərurəti doğurur.

Beşinci mərhələ. Xalis və bölüşdürülməmiş mənfəətə vergi ödəmələrinin vergi üzrə hüquq pozulmalarına görə hesablanmış penyaların və cərimələrin təsiri müəyyən edilir.

Altıncı mərhələ. O, büdcə ilə hesablaşmaların vəziyyətinin təhlilində yekun mərhələdir. Əvvəlki beş mərhələdə aparılmış araşdırmanın nəticələri ümumiləşdirilir, habelə:

-vergi ödəmələrinin hər birinin və bütövlükdə vergi yükünün tənzimlənməsi və azaldılması;

-penyalar hesablanmasına və ödənilməsinə yol verilməməsi məqsədilə pul axınlarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi;

-vergi hüquq pozulmalarına görə cərimə sanksiyaları hesablanmasının və ödənilməsinin qarşısının alınması məqsədilə mühasibat hesabatına daxili nəzarətin və auditin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətləri işlənilib hazırlanır.

Dövriyyə aktivlərindən istifadənin səmərəliliyinin təhlili - dövriyyə aktivlərinin dövr etməsinin ölçülməsi üçün aşağıdakı göstəricilər sistemindən istifadə edilməsi qəbul olunmuşdur:

I. Dövriyyə aktivlərinin bütün məcmusundan istifadə edilməsinin səmərəliliyini səciyyələndirən ümumiləşdirici göstəricilər. Onlara aşağıdakılar aid edilir:

- dövr etmə əmsalı ($\Theta_{\text{dövr}}$) - təhlil edilən dövr ərzində aktivlərin dövrlərinin miqdarını əks etdirir.

$$\Theta_{\text{dövr}} = \frac{M_{\text{əd}}}{DA}$$

burada $M_{\text{əd}}$ satışdan mədaxildir; DA – təhlil edilən dövr ərzində dövriyyə aktivlərinin qalığının orta dəyəridir.

- dövriyyə aktivlərinin möhkəmlənməsi (yüklənməsi) əmsalı ($\Theta_{\text{yük}}$) – satışın həcmnin (dolayı vergilərsiz) bir manatına düşən dövriyyə aktivlərinin miqdarını əks etdirir.

$$\Theta_{\text{yük}} = \frac{DA}{M_{\text{əd}}}$$

yəni $\Theta_{\text{yük}}$ $\Theta_{\text{dövr}}$ -ün əsas göstəricisidir;

- dövriyyə aktivlərinin bir dövrünün günlərlə hesablanan orta müddəti (uzunluğu) ($U_{\text{dövr}}$) – dövriyyə aktivlərinin bir tam dövrünün başa çatması üçün günlərin miqdarını əks etdirir:

$$U_{\text{dövr}} = \frac{\overline{DA} \times G_s}{M_{\text{əd}}}$$

burada G_s – təhlil edilən dövrdə günlərin sayıdır (adətən ayda – 30 gün, rübdə 90 gün, yarım ildə - 189 gün, doqquz ayda 270 gün və ildə 360 gün qəbul edilir).

II. Xüsusi göstəricilər – dövriyyə aktivlərinin ayrı-ayrı qruplarının (növlərinin), yəni ehtiyatların (E), o cümlədən ayrı-ayrı toplananlar çərçivəsində, əldə edilən sərvətlər üzrə ƏDV – nin, uzunmüddətli debitor borclarının (DBUM), o cümlədən ayrı-ayrı toplananlar çərçivəsində, qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarının (MQ), o cümlədən toplananları çərçivəsində, pul vəsaitlərinin (PV) və digər dövriyyə aktivlərinin (DDA) dövr etməsini səciyyələndirir.

$$U_{\text{dövr}} = U_{\text{dövr}} E + U_{\text{dövr}} \text{ƏDV} + U_{\text{dövr}} \text{DBUM} + U_{\text{dövr}} \text{DBQM} + U_{\text{dövr}} \text{MQ} + U_{\text{dövr}} \text{PV} + \\ + U_{\text{dövr}} \text{DDA}.$$

Bu modeli dövriyyə aktivlərinin müəyyən qrupunu formalaşdıran toplananların hər birinin dövrünün orta müddəti üzrə onların orta müddətlərinin müfəssəlləşdirilməsi hesabına genişləndirmək olar.

Təhlil zamanı aşağıdakılar öyrənilir:

- dövriyyə aktivlərinin dövr etməsinin ümumiləşdirici göstəricilərinin dinamikası (plandan fərqlənməsi);
- ümumiləşdirici göstəricilərin dəyişilməsinə dövriyyə aktivlərinin ayrı-ayrı növlərinin dövr etməsinin dəyişilməsinin təsiri.

$$\Delta U_{\text{dövr}} = \Delta U_{\text{dövr}} E + \Delta U_{\text{dövr}} \text{ƏDV} + \Delta U_{\text{dövr}} \text{DBUM} + \Delta U_{\text{dövr}} \text{DBQM} + \Delta U_{\text{dövr}} \text{MQ} + \\ + \Delta U_{\text{dövr}} \text{PV} + \Delta U_{\text{dövr}} \text{DDA};$$

- dövretmənin dəyişilməsinin dövriyyə aktivlərinin həcmnin dəyişilməsinə təsiri aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$DA = \frac{M_{\text{əd}}}{G_s} \times \frac{\overline{DA} \times G_s}{M_{\text{əd}}} = M_{\text{ədgün}} \times U_{\text{dövr}}$$

burada $M_{\text{d}_{\text{gün}}}$ – mədaxilin ümumi həcmnin təhlil edilən dövrdəki günlərin sayına bölünməsilə hesablanan satışdan (dolayısı vergilərsiz) alınan orta gündəlik mədaxildir.

Dövriyyə aktivlərinin dövr etməsinin satışdan alınan mədaxilin dəyişilməsinə təsiri. Onu aşağıdakı düsturla müəyyən etmək olar:

$$\Delta M_{\text{əd}} (\Delta \Theta_{\text{dövr}}) = (\Theta_{\text{dövr1}} - \Theta_{\text{dövr0}}) \times \overline{DA_1} = M_{\text{əd1}} - M_{\text{əd0}} \times J \overline{DA}$$

burada $J \overline{DA}$ – aktivlərinin artım tempidir.

- dövriyyə aktivlərinin dövretməsinin dəyişilməsinin mənfəətin dəyişilməsinə təsiri. Onu (digər şərtlər eyni olduqda) aşağıdakı düsturla müəyyən etmək olar:

$$\Delta XM (\Delta \Theta_{\text{dövr}}) = XM_0 \times J \Theta_{\text{dövr}} - XM_0;$$

burada $J \Theta_{\text{dövr}}$ – dövriyyə aktivlərinin dövretmə əmsalının artım tempidir.

III Fəsil. Kommersiya təşkilatında maliyyə təhlilinin aparılmasının təkmilləşdirilməsi

3.1. Maliyyə nəticələrinin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi

Maliyyə nəticələrinin metodlarının təkmilləşdirilməsi zamanı aşağıdakı metodlardan istifadə olunur:

1. Hesablama metodu – məhsulun hər növü üzrə planlaşdırılan göstəricilərin müəyyən edilməsi üçün tətbiq edilir. Təhlildə bu metodun tətbiq edilməsindən əvvəl çox zəhmət tələb olunan işlər görülməlidir: buraxılması planlaşdırılan hər məhsul növü üzrə plan kalkulyasiya tərtib olunmalıdır, o, məhsul vahidlərinin planlaşdırılan orta maya dəyərini və orta satış qiymətini müəyyən etmək imkanı yaradır. Beləliklə, maliyyə təhlilində bu metodu tətbiq etmək edərkən plan hesablamalarının reallığı, plan kalkulyasiyalarının reallığı ilə müəyyən olunur.

İndeks metodu – satışdan əldə edilən mənfəətin planlaşdırılmasının indeks metodundan ilkin planlaşdırmanın ilk mənbələrində, plan kalkulyasiyalarında alınabilən informasiya olmayan zaman istifadə etmək daha yaxşıdır.

Müəssisədə planlaşdırma səmərəli təşkil edildikdə bütün mümkün üsullarla hesablamalar aparmaq lazımdır. Əgər hesablamalar düzdürsə, onların nəticələri öz qiymətlərinə görə bir-birinə yaxın olmalıdır.

2. Amillər üzrə təhlildə satışdan alınan mənfəət aşağıdakı 3 əsas amildən asılıdır:

- Nomenklaturanın hər mövqeyi üzrə realizə edilən məhsulun miqdarından.
- Nomenklaturanın hər mövqeyi üzrə məhsul vahidinin maya dəyərini səviyyəsindən.
- Məhsulun konkret növlərinin realizə edildiyi qiymətlərinin səviyyəsindən.

Amillər üzrə təhlildə 2 əsas yanaşma qeyd edilir:

1. Təhlil nomenklaturanı ayrı-ayrı mövqeləri üzrə amillərin – satış həcmi, məhsul vahidinin maya dəyərini və qiymətinin təsirinin bilavasitə hesablanmasını nəzərdə tutur.

2. Təhlil 2 sayılı formada olan informasiyaya əsaslanır, o, “ekspres təhlildir”.

Birinci yanaşma daha münasib hesab olunur, çünki o nomenklaturanın ayrı-ayrı növləri üzrə satışın həcmi, məmulatların maya dəyərini və qiymətinə dair əsaslandırılmış idarəetmə qərarları qəbul etmək imkanı yaradır.

2. Xalis mənfəətin amilli təhlili xalis mənfəətin məbləğinin balans qiyməti məbləğindən hansı səbəblərə görə fərqlənməsi barədə suala cavab vermək imkanı yaradır.

Xalis mənfəətin dəyişilməsini şərtləndirən amillərin siyahısı onun hesablanması metodikasının özü ilə müəyyən olunur:

1. Balans mənfəətinin məbləği.
2. Cari mənfəət vergisinin məbləği.
3. Hesabat dövründə təxirə salınmış vergi aktivlərinin məbləğinin dəyişilməsi.
4. Hesabat dövründə təxirə salınmış vergi öhdəliklərinin məbləğinin dəyişilməsi.

3. Balans mənfəətinin əsasını məhsul, iş və xidmətlər satışından alınan mənfəət təşkil etdiyinə görə təhlil zamanı bu mənfəət üzrə plandan kənarlaşmaya müxtəlif amillərin təsiri öyrənilir.

Məhsul, iş və xidmətlər satışından alınan mənfəətin planına, keçmiş illərə nisbətən artmasına (azalmasına) təsir göstərən əsas amillər aşağıdakılardır:

- Reallaşdırılan məhsulun həcmində dəyişməsi.
- Reallaşdırılan məhsulun strukturunda əmələ gələn dəyişiklik.
- Reallaşdırılan məhsulun tam maya dəyərinin dəyişilməsi
- Satış qiymətlərinin dəyişilməsi.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində balans mənfəətinin formalaşmasında satışdan kənar nəticələrin təsiri böyükdür. Əksər müəssisələrdə qiymətli kağızlardan və birgə müəssisələrdə iştirakdan alınan gəlirlər (bunlar planlaşdırılan gəlirlərdir), alınan və ödənilən peniya, cərimə və dəbbələmə məbləğləri, hesabat ilində aşkara çıxarılan keçmiş illərin borclarının, ümitsiz borcların və debitorların ödənilməsindən alınan və digər planlaşdırılmayan gəlirlər və xərclər balans mənfəətinin formalaşmasında xüsusi rol oynayır.

Bazar münasibətləri dərinləşdikcə müəssisələrdə istifadə olunan səhmlərdən, istiqrazlardan, əmanət sertifikatlarından, veksellərdən gəlirlər və xərclər də artır. Təhlil zamanı qiymətli kağızların hər bir növü üzrə dividend normasını (faizlə) onun nominal dəyərinə vurub, 100-ə bölməklə, illik gəlir məbləği təyin edilir. İllik gəlir məbləğini amortizasiyalaşan illərin sayına vurmaqla bütün il ərzində qiymətli kağızların bu və ya digər növü üzrə gəlir məbləği hesablanır.

3.2. Rentabellik, işgüzar fəallıq göstəriciləri və onların təkmilləşdirilməsi

Kommersiya təşkilatlarının işgüzar fəallığı onun inkişafının dinamikliyi, qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olması, istehsal potensialından səmərəli istifadə edilməsi, məhsul satışı bazarlarının genişləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. İşgüzar fəallığın keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsi həmin kommersiya təşkilatının və kapitalın tətbiqi sahəsi üzrə analoji təşkilatlarının fəaliyyətinin müqayisəli nəticəsində mümkündür. Belə keyfiyyət meyarlarına məhsul satışı bazarlarının genişliyi; ixrac edilən məhsulların olması; kommersiya təşkilatının xidmətlərindən istifadə edən müştərilərin məşhurluğu, müştərilərlə əlaqələrin davamlılığı ilə ifadə edilən nüfuzu və.s. daxildir.

Təsərrüfat subyektlərinin işgüzar fəallığının ən mühüm göstəriciləri satışın həcmindən, yəni məhsulların (iş,xidmətlərin) satışından daxil olan pul gəlirinin (netto) həcmindən, həmçinin həmin göstəricinin artım tempindən ibarətdir.

Bundan başqa, təşkilatların işgüzar fəaliyyətinin səciyyələndirilməsi üçün kapital verimi, yəni əmlakdan və kapitaldan istifadənin səmərəliliyi göstəricilərini tətbiq edirlər. Kapital verimi (dövriyyə) əmsalının ümumi düsturu aşağıdakı kimidir:

$$\text{Kapital verimi (dövriyyə) əmsalı} = \frac{\text{Müəyyən dövr ərzində kommersiya təşkilatının fəaliyyətinin faydalı nəticəsi}}{\text{Həmin dövr ərzində istifadə edilmiş ehtiyatların orta hesabla miqdarı}} \times 100$$

Təşkilatın fəaliyyətinin müəyyən dövr ərzində faydalı nəticəsi dəyər və yaxud miqdar göstəricilərlə ölçülə bilər. Ticarət təşkilatında əmtəə dövriyyəsinin məbləği, tikinti təşkilatında isə - qurtarmış və sifarişçilərə təhvil verilmiş obyektlərin dəyəri faydalı nəticəni əks etdirir. Təşkilatın əksəriyyətində faydalı nəticənin qiymətləndirilməsi üçün müəyyən dövr ərzində satışdan daxil olan pul gəliri (netto) göstəricisindən istifadə edilir.

Verim əmsalı istifadə edilmiş ehtiyatlar vahidinə düşən faydalı nəticənin ölçüsünü səciyyələndirir. Ehtiyatların hansı növündən istifadə edilməsinin səmərəliliyinin ölçülməsinin lazım olmasından asılı olaraq verim əmsalı düsturu aşağıdakı kimi konkretləşdirilir:

$$\text{Aktivlərin verim əmsalı} = \frac{\text{Müəyyən dövrdə satışdan daxil olan pul gəliri (netto)}}{\text{Həmin dövr aktivlərin orta hesabla dəyəri}}$$

Aktivlərin verim əmsalını iki variantda şərh etmək olar:

1. Təşkilatın əmlakından istifadə edilməsinin səmərəliliyini əks etdirir, yəni satışdan daxil olan pul gəliri (netto) əmlakın orta hesabla dəyərinin vahidinə düşən miqdarını göstərir.

2. Müəyyən dövr ərzində təşkilatın aktivlərinin dövretmələrinin miqdarını səciyyələndirir.

Təsərrüfat subyektinin işgüzar fəallığının mühüm göstəricilərindən biri olan xüsusi kapitalın verim əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır.

Xüsusi kapitalın

verim (dövriyyə) = $\frac{\text{Müəyyən dövrdə satışdan daxil olan pul gəliri (netto)}}{\text{Həmin dövrdə xüsusi kapitalın orta məbləği}}$

əmsalı

Əmsal təşkilatın xüsusi kapitalından istifadənin səmərəliliyi və müəyyən dövr ərzində dövrlərinin miqdarını əks etdirir.

Əsas fondların

verim (dövriyyə) = $\frac{\text{Müəyyən dövrdə satışdan daxil olan pul gəliri (netto)}}{\text{Həmin dövrdə əsas fondların orta dəyəri}}$

əmsalı

Əmsal əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyini və müəyyən dövr ərzində dövrlərinin miqdarını əks etdirir.

Dövriyyə material

aktivlərinin verim = $\frac{\text{Müəyyən dövrdə satışdan daxil olan pul gəliri (netto)}}{\text{Həmin dövrdə dövriyyə aktivlərinin orta dəyəri}}$

(dövriyyə) əmsalı

Əmsal dövriyyə material aktivlərindən istifadənin səmərəliliyini və müəyyən dövr ərzində dövrlərinin miqdarını əks etdirir.

İstehsal fondlarının

verim (dövriyyə) = $\frac{\text{Müəyyən dövrdə satışdan daxil olan pul gəliri (netto)}}{\text{Həmin dövrdə əsas fondların orta dəyəri} + \text{həmin dövrdə dövriyyə aktivlərinin dəyəri}}$

əmsalı

aktivlərinin dəyəri

İstehsal fondlarının verim əmsalı təşkilatın istehsal potensialının bir manatına düşən faydalı nəticənin miqdarını göstərir.

Dövriyyə aktivlərinin

verim (dövriyyə) = $\frac{\text{Müəyyən dövrə satışdan daxil olan pul gəliri (netto)}}{\text{Həmin dövrdə dövriyyə aktivlərinin orta dəyəri}}$

əmsalı

Əmsal dövriyyə aktivlərindən istifadə edilməsinin səmərəliliyini əks etdirir. O, müəyyən dövrdə satışdan daxil olan pul gəlirinin (netto) dövriyyə aktivlərinin orta məbləğinin bir manatına düşən, manatla hesablanan həcmnin yaxud həmin dövrdə dövriyyələrin orta miqdarını göstərir.

İşgüzar fəallığı göstəricilərini müxtəlif variantlarda: layihə, plan, əvvəlki analoji dövr və.s. üzrə hesablamaq olar. İşgüzar fəallığı əmsallarının faktiki qiymətlərini baza, layihə, plan, sahə üzrə orta göstəricilərlə müqayisə etmək olar.

İşgüzar fəallığı göstəricilərinin yaxşılaşdırılması məqsədilə aşağıdakı yollar seçilə bilər:

1. müəyyən dövr ərzində təşkilatın fəaliyyətinin faydalı nəticəsinin yüksəldilməsi, məsələn, satışın strukturunun optimallaşdırılması, realizasiya qiymətlərinin artırılması və.s. hesabına satışın həcmində artım imkanlarının araşdırılması;
2. istifadə edilən ehtiyatların miqdarının və strukturunun optimallaşdırılması;

3.3. Maliyyə vəziyyətinin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi

Maliyyə vəziyyətini təhlil edərkən, analitik göstəricilər sistemi, müqayisə, detallaşdırma və qruplaşdırma, amillər üzrə modelləşdirmə, kənarlaşdırma, təcrid etmə, təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi kimi üsullardan (metodlardan) istifadə olunur. Ümumiyyətlə isə maliyyə vəziyyətinin əmsallar və amillər üzrə təhlilinin sərbəst metodları kimi üfuqi, şaquli, müqayisəli təhlili həyata keçirilir.

Üfuqi təhlil aparılan zaman müəyyən dövr ərzində mühasibat balansının müxtəlif maddələrinin (göstəricilərinin) məbləğlərinin mütləq və nisbi dəyişilmələri müəyyən edilir. Şaquli təhlilin məqsədi balansın yekununda ayrı-ayrı maddələrin xüsusi çəkisinin müəyyən edilməsindən, yəni müəyyən tarixə aktivlərin və passivlərin strukturunun aydınlaşdırılmasından ibarətdir. Müqayisəli təhlil (trend təhlili) göstəricilərin dinamikasında əsas meyillərin aşkar edilməsi üçün bir neçə il (yaxud digər qonşu hesabat dövrü) ərzində balans maddələrinin qiymətlərinin müqayisə edilməsindən ibarətdir. Əmsallar üzrə təhlil maliyyə vəziyyətinin nisbi göstəricilərinin səviyyələrinin və dinamikasının öyrənilməsinə yönəlmişdir. Həmin nisbi göstəricilər balans maddələrinin yaxud hesabatlardan və ya mühasibat uçotundan alınan digər mütləq göstəricilərin müxtəlif qiymətlərinin nisbəti kimi hesablanır. Mütləq və nisbi maliyyə göstəricilərinin dəyişilmələri səbəblərinin, həmçinin araşdırılan göstəricilərin

dəyişilməsinin kəmiyyətinə müxtəlif amillərin təsiri dərəcəsinin aydınlaşdırılması məqsədilə amillər üzrə təhlil tətbiq edilir.

Hal-hazırda maliyyə vəziyyətinin təhlilinin rəsmi metodikaları qüvvədədir və təkmilləşdirmələr həyata keçirilir.

Qısamüddətli perspektiv üçün maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı balansın strukturunun qanaətbəxşliyinin (cari satış qabiliyyətinin, xüsusi vəsaitlə təmin edilməsinin və ödəmə qabiliyyətinin bərpa edilməsi (itirilməsi) qabiliyyətinin) qiymətləndirilməsi göstəriciləri tətbiq edilə bilər. Ödəmə qabiliyyəti səciyyələndirilərkən təşkilatın bankdakı hesablarında, kassasında pul vəsaitlərinin olması, zərərlər, vaxtı keçmiş debitor və kreditor borcları, vaxtında ödənilmiş kreditlər və borclar, müvafiq vergilərin büdcəyə köçürülməsinin tamlığı, büdcə qarşısında öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə görə cərimə sanksiyaları kimi göstəricilərə diqqət yetirmək lazımdır. Təşkilatın qiymətli kağızlar bazarında vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə və mövcud mənfi (neqativ) halların səbəblərinə də diqqət vermək lazımdır.

Uzunmüddətli perspektivdə maliyyə vəziyyətini qiymətləndirən zaman vəsait mənbələrinin strukturunun xarakteristikası, təşkilatın xarici investorlardan və kreditorlardan asılılığı dərəcəsi və.s. göstərilir. Əvvəlki illərdə və perspektivdə investisiyaların dinamikasının xarakteristikası verilir.

Bundan əlavə, təşkilatın işgüzar fəallığı da qiymətləndirilə bilər. Onu müəyyən edən meyarlara məhsul satışı bazarının genişliyi, o cümlədən ixraca mal göndərmələrinin mövcudluğu, təşkilatın xidmətlərindən istifadə edən müştərilərin məşhurluğu ilə ifadə olunan nüfuzu və digər informasiya, plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsi, onların tapşırıq üzrə artım (azalma) sürətlərinin təmin edilməsi dərəcəsi, təşkilatın ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyinin səviyyəsi daxildir.

Maliyyə vəziyyətinin sabitlik dərəcəsinin səciyyələndirilməsi üçün təşkilatın maliyyə ehtiyatları ilə təmin olunması səviyyəsini, onların yerləşdirilməsinin səmərəliliyi dərəcəsini və onlardan istifadənin səmərəliliyi səviyyəsini əks etdirən göstəricilər sistemi lazımdır.

Bu sistemin tərkibinə aşağıdakı əsas göstəricilər daxil edilə bilər:

I. Maliyyə müstəqilliyinin səciyyələndirilməsi üçün:

- ümumi maliyyə müstəqilliyi əmsalı;
- dövriyyə aktivləri sahəsində maliyyə müstəqilliyi əmsalı;
- ehtiyatlar sahəsində maliyyə müstəqilliyi əmsalı;
- dövriyyədə olan xüsusi kapital.

II. Ödəmə qabiliyyətinin və likvidliyin səciyyələndirilməsi üçün:

- mütləq likvidlik əmsalı;
- cari likvidlik əmsalı;
- xalis aktivlərin dəyəri.

III. Dövriyyə aktivlərindən istifadə edilməsi səmərəliliyinin səciyyələndirilməsi üçün:

- dövriyyə aktivlərinin dövranı əmsalı;
- təşkilatın ehtiyatlarının dövranı əmsalı.

Ekspress–təhlil – maliyyə vəziyyətinin kompleks şəkildə təhlilinin ilkin mərhələsidir, burada mühasibat hesabatında əks etdirilmiş göstəricilərlə tanışlığa əsaslanaraq, habelə sadə hesablamalar aparılması və müqayisələr əsasında təşkilatın maliyyə vəziyyətinin sabitlik səviyyəsi barədə bəzi ilkin nəticələrə gəlmək olar.

Ekspress – təhlilin ümumi sxemi, bir qayda olaraq, bir neçə mərhələdən ibarət olur.

Birinci mərhələdə Mühasibat balansının (hesabatının), göstəricilərlə ümumi vizual tanışlıq həyata keçirilir. Bu prosesdə aşağıdakılar müəyyən edilir:

1. təşkilatın mülkiyyətinin vəziyyəti – bu mərhələdə qeyri-material aktivlərin, əsas vəsaitlərin və material-istehsal ehtiyatları formasında dövriyyə aktivlərinin mövcudluğunun nəzərdən keçirilməsi ilə səciyyələnir;

2. təşkilatın maliyyə siyasətinin investisiyaya istiqamətlənməsi – bu mərhələdə dövriyyədən kənar aktivlərdə qurtarmamış tikinti və maliyyə qoyuluşlarının həcmnin nəzərdən keçirilməsi ilə səciyyələnir.

3. təşkilatın fəaliyyətinin maliyyə nəticələri – bu mərhələdə Mühasibat balansında bölüşdürülməmiş mənfəətin (ödənilməmiş zərərin), 2 saylı formada isə vergi tutulmasına qədər mənfəətin (zərərin) və hesabat dövrünün xalis mənfəətinin (zərərin) mövcudluğunun nəzərdən keçirilməsi ilə səciyyələnir. Bu zaman hesabatda zərərin

əks etdirilməsi maliyyə vəziyyətinin qeyri – qənaətbəxş olmasının birbaşa göstəricisidir.

4. təşkilatın ödəmə qabiliyyəti – bu mərhələdə Mühasibat balansı tərtib edilən tarixə sərbəst pul vəsaitinin olması və kreditorlarla, banklarla və digər borc verənlərlə hesablaşmanın vəziyyətinin nəzərdən keçirilməsi ilə səciyyələnir. Vaxtında ödənilməmiş kreditlərin və borcların, habelə vaxtı keçmiş kreditor borcunun olması həmişə təşkilatın maliyyə vəziyyətinin çox mühüm xarakteristikası olan ödəmə qabiliyyətinin aşağı səviyyəsini göstərir. Aşağı ödəmə qabiliyyətinin ciddi səbəblərindən biri alıcıların onlara satılmış məhsullara görə vaxtlı-vaxtında hesablaşmamasından ibarətdir. Vaxtı keçmiş debitor borclarının olması, bir qayda olaraq, ödəməmələrin qarşısının alınması və tutulması sahəsində təşkilatın hüquq, mühasibat və maliyyə xidmətlərinin zəif işini göstərir.

Vaxtında ödənilməmiş kreditlər və borclar, habelə vaxtı keçmiş kreditor və debitor borcları barədə məlumatları izahat məktubunda mühasibat hesabatının 5 sayılı formalarının müvafiq göstəricilərinin açıqlamasından almaq olar.

Mühasibat balansında 12 aydan artıq müddətli debitor borcu olması təşkilatın ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir.

İkinci mərhələdə təşkilatın mülkiyyət və maliyyə vəziyyəti barədə onun aktivlərinin tərkibi, strukturunun, dinamikasının və onların formalaşması mənbələrinin öyrənilməsi yolu ilə bir qədər dərin ümumi təsəvvür yaradılır.

Bu mərhələdə aşağıdakı göstəriciləri dinamikada nəzərdən keçirmək tövsiyə edilir.

1. Mühasibat balansının valyutasında (ümumi yekununda) qeyri-maddi aktivlərin, əsas vəsaitlərin və dövriyyə material aktivlərinin (ehtiyatlarının) cəmlənmiş xüsusi çəkisi – o, təşkilatın istehsal potensialını səciyyələndirir.

2. Mühasibat balansının valyutasında əsas (cari), investisiya və maliyyə fəaliyyətinə qoyulmuş əmlakın xüsusi çəkisini – onlar təşkilatın müvafiq fəaliyyət növünə aktivlərin qoyulmasının əhəmiyyətini səciyyələndirir.

3. Mühasibat balansının valyutasında dövriyyədən kənar və dövriyyə aktivlərinin xüsusi çəkisi. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, dövriyyədən kənar aktivlər çətin realizasiya edilir və onların xüsusi çəkisinin artması digər şərtlər eyni

olmaqla təşkilatın potensial ödəmə qabiliyyətinin azalmasına səbəb olur. Bununla belə perspektivdə dövrüyyədən kənar aktivlərə qoyuluşların artması (əgər bu istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsilə əlaqədardır) istehsalın və satışın həcmının artırılmasına, deməli, təşkilatın maliyyə sabitliyinin də yüksəlməsinə yardım edəcəkdir;

4. Mühasibat balansının valyutasında dövrüyyə aktivlərinin ayrı-ayrı növlərinin xüsusi çəkisi. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, pul vəsaitlərinin xüsusi çəkisinin artması vizual (görünən) ödəmə qabiliyyətinin artmasını göstərir, debitor borcunun və ehtiyatların xüsusi çəkirlərinin artması isə - onun azalması amilidir;

5. Mühasibat balansının valyutasında balansın “Xüsusi vəsaitlərin mənbələri” bölməsində əks etdirilmiş kapitalın və ehtiyatların (xüsusi kapitalın) xüsusi çəkisini. Həmin göstərici təşkilatın kreditorlardan, banklardan və digər borc verənlərdən maliyyə asılılığının səviyyəsini səciyyələndirir. Bu zaman bölüşdürülməmiş mənfəətin artması, maliyyə müstəqilliyinin və ödəmə qabiliyyətinin artması amilidir, ödənilməmiş zərərin artması isə - onların azalması amilidir və idarəetmənin səmərəsizliyini göstərir.

Üçüncü mərhələdə bəzi mütləq göstəricilər və onların artım templəri müqayisə edilir, bu isə təşkilatın maliyyə sabitliyi və onu təmin edən amillər barədə təsəvvürü genişləndirmək imkanı yaradır.

Əgər Mühasibat balansının valyutasında bank kreditlərinin xüsusi çəkisi kreditor borcunun xüsusi çəkisindən yüksək olarsa, onda ekspress – təhlil mərhələsində qısamüddətli borc mənbələrinin formalaşması sahəsində səmərəsiz maliyyə fəaliyyəti barədə nəticə çıxarmaq olar, bu isə xalis mənfəətin itirilməsinə, deməli, təşkilatın maliyyə sabitliyinin azalmasına səbəb olur.

Debitor borcunun kreditor borcundan yüksək olması isə hesablaşmaların zəif idarə edilməsini göstərir və təşkilatın ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsir edən amildir.

Əgər nizamnamə kapitalı xalis aktivlərinin dəyərindən artıq olarsa, bu onun maliyyə fəaliyyətinin qeyri - qənaətbəxş olmasını göstərir.

Maliyyə hesabatına əsasən hesablanmış satışdan əldə edilən mənfəətin artım tempi (JSM) və satışdan daxil olan mədaxilin artım tempinin (JS) müqayisə edilməsi satışın rentabelliyyənin dəyişilməsi barədə nəticəyə gəlmək imkanı verir. Əgər $JSM >$

JS, deməli məhsulun satışının rentabelliği artmışdır, bu isə maliyyə sabitliyinin yüksəlməsi amilidir.

Mühasibat balansının məlumatları üzrə hesablanmış satışdan daxil olan mədaxilin artım tempinin (JS) aktivlərin artım tempi (JA) ilə müqayisəsi aktivlərdən istifadənin səmərəliliyinin dəyişilməsi barədə nəticə çıxarmağa şərait yaradır. Əgər $JS > JA$, onda təşkilatın aktivlərindən daha səmərəli istifadə edilir, bu isə digər şərtlər eyni olduqda, təşkilatın maliyyə sabitliyinə müsbət təsir göstərir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bazar münasibətləri şəraitində qırşısında duran əsas vəzifələrdən biri təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində maliyyə təhlilinin düzgün və mövcud qanunverici aktlara uyğun şəkildə həyata keçirməkdir. Mövcud buraxılış işi də özündə həmin təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində həyata keçirilən maliyyə təhlilini, onun aparılmasında istifadə olunan metodları və həmin metodların təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Müasir iqtisadi münasibətlər şəraitində təsərrüfat subyektlərində həyata keçirilən maliyyə təhlili heç də bütövlükdə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun deyildir. Buna görə də təsərrüfat subyektlərində maliyyə təhlilini apararkən baş verən nöqsanların aradan qaldırılması üçün aşağıdakı təkliflərə əməl olunmasını məqsədəuyğun hesab edirəm:

1. Yuxarıda aparılan təhlillə əlaqədar olaraq, göstəricilərin optimal sisteminin onların hesablanması üçün əsaslandırılmış metodikasının işlənib hazırlanması, habelə onların ayrı-ayrı sahələr üzrə fərqli və inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə onların normativ ölçülərini nəzərə alan normativ bazasının müəyyən edilməsi.

2. Maliyyə vəziyyətinin təhlili kifayət qədər mürəkkəb yaradıcı iş olduğu üçün, ekspress-qiymətləndirmə, xarici və daxili təhlil, operativ və dərin tədqiqat metodikalarını bilməyi, çoxsaylı systemsiz təklif edənlər arasında zəruri olan mümkün göstəriciləri seçmək, onlara sistemli ifadə vermək, normativləri əsaslandırılmış surətdə tətbiq etmək, dinamik dəyişmələri düzgün qiymətləndirmək, amillər üzrə təhlil etmək bacarığının olamsı məqsədəuyğun hesab olunur.

3. Daxil olması gözlənilən pul gəlirinin ödənilməli olan pul öhdəlikləri ilə müqayisə edilməsi yolu ilə qısa vaxt üçün ödəmə təqviminin vəziyyətini qiymətləndirmək və öhdəliklərin gəlirlərdən aşkar edilmiş üstünlüyünün qarşısının alınması və aradan qaldırılması üzrə idarəetmə qərarları variantlarını hazırlamaq.

4. Ödəmə qabiliyyəti olamamsının səbəblərini aşkar, alıcılarla satılmış məhsullara, mallara, işlərə, xidmətlərə görə hesablaşmaların müddətlərinin pozulması, satışın həcmi məhsul buraxılışı həcmindən geri qalması, mal-material sərvətlərinin həddindən artıq ehtiyatların, yəni məhsulun satışına dair mövcud müqavilələrin, sifarişlərin, tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün tələb ediləndən artıq ehtiyatların yaradılması.

5. Təsərrüfat subyektlərinin əmlakının, hesablarda vəsaitlərinin və digər aktivlərinin və passivlərinin qiymətləndirilməsi mühasibat uçotu üzrə müddəaların və digər normativ hüquqi aktların tələblərini nəzərə almaqla həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

6. Ehtuyatların və xərclərin normalarının və normativlərinin texnikada, texnologiyada, məhsulun çeşidində, sifarişlər portfelində və.s dəyişmələr olduqda operativ dəqiqləşdirilməsini nəzərdə tutan çevik sistemin tətbiq edilməsi məqsədəuyğundur.

7. Hesabat dövründə baza dövrü ilə müqayisədə satışdan pul gəlirinin (netto) bir manatına düşən xərclərin əmsallarının dəyişilməsinin əsas səbəblərini aydınlaşdırmaq məqsədilə iqtisadi elementlərin tərkibinə uyğun olaraq xərclərin detallaşdırılması tövsiyyə olunur.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı. “Hüquq ədəbiyyatı” 2007. 776 səh.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı. “Hüquq ədəbiyyatı” 2011. 414 səh.

3. Azərbaycan Respublikasının «Mühasibat uçotu haqqında» qanunu. Bakı, 2004.
4. Azərbaycan Respublikasının «Müflisləşmə və iflas haqqında» qanunu. Bakı, 1997.
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 18 iyun 2005-ci ildə təsdiq olunmuş “2005-2008-ci illərdə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə Proqram”
6. D.A.Bağirov. Vergi nəzarəti. Dərslik. Bakı- 2006. 412 səh.
7. H.A. Cəfərli. İqtisadi təhlil. Dərslik. «Elm və təhsil» nəşriyyatı, Bakı- 2009. – 560 səh.
8. H.A.Cəfərli. Təssərrüfat subyektlərində maliyyə sabitliyinin amilli təhlili. Metodik vəsait. «Elm və təhsil» nəşriyyatı, Bakı-2011. – 67 səh.
9. H.A.Cəfərli., L.V.Məmmədova. İnflyasiya və onun maliyyə nəticələrinə təsirinin təhlili. Metodik vəsait. «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, Bakı- 2013.- 32 səh.
- 10.Müslümov S.Y., Kazımov R.N. “Maliyyə təhlili”. Dərslik: Bakı, “CBS”, 2012. 246 s.
- 11.Исмаилов Н.М. «Формирование финансовых результатов: учетно-аналитические аспекты». Монография. «Элм». Баку-2012. 560 с.
- 12.Исмаилов Н.М. Анализ финансовых результатов предприятий (фирм) в условиях рыночных отношений // Финансы и учет, 12, 2001,с.15-21; 1, 2002, с.10-14; 2, 2002, с. 22-28
- 13.Артеменко В.Г.,Беллендир М.В. Финансовый анализ: Учебное пособие. –2-е изд., перераб. и доп.–М.: Изд-во «Дело и сервис», 1999. – 160 с.
- 14.Астахов В.П. Анализ финансовой устойчивости фирмы и процедуры,связанные с банкротством.–М.:Изд-во «Ось-89», 1996. – 166 с.
- 15.Бернстайн Л.А. Анализ финансовой отчетности: Теория, практика и интерпретация / Пер.с англ.; Науч.ред. И.И. Елисеева. – М.:Финансы и статистика, 1996. – 624 с.
- 16.Вакуленко Т.Г.,Фомина Л.Ф. Анализ бухгалтерской (финансовой) отчетности для принятия управленческих решений. – СПб.:Издательский Торговый Дом «Герда», 1999. – 160 с.
- 17.Вакуленко Т.Г.,Фомина Л.Ф. Анализ бухгалтерской (финансовой) отчетности для принятия управленческих решений. –СПб.: Издательский Торговый Дом «Герда», 2001. – 288 с.
- 18.Веснин В.Р. Основы финансового анализа и финансового менеджмента на предприятиях в условиях рынка. – М.: Знание, 1995. - 62 с.
- 19.Глазов М.М. Методика финансового анализа: новые подходы. – СПб: Издательство Санкт-Петербургского университета экономики и финансов, 1996. - 164 с.
- 20.Ковалев А.И., Привалов В.П. Анализ финансового состояния предприятия. –2-е изд., перераб. и доп.–М.: Центр экономики и маркетинга, 1997. – 256 с.
- 21.Шеремет А.Д. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций.Гриф - М.: ИНФРА-М, 2013

22.Абдукаримов И.Т. Финансово-экономический анализ хозяйственной деятельности коммерческих организаций: анализ деловой активности.-М.: Инфра-М,2012

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektlərinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi qəbul edilən idarəetmə qərarlarının keyfiyyətindən asılıdır. Bu təsərrüfat subyekti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən idarəetmə

qərarlarının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində, idarəetmə elmləri içərisində xüsusi yeri olan maliyyə (iqtisadi) təhlilin böyük rolu vardır.

Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində iqtisadi təhlilin mühüm tərkib hissəsi olan maliyyə təhlili hər bir təsərrüfat subyektinin rəhbəri və mütəxəssisi qarşısında kifayət qədər yeni bilik və vərdislərə yiyələnməyi tələb edir. Bu da öz növbəsində hər bir rəhbər və mütəxəssisə imkan verir ki, əvvəlcədən öz müəssisəsinin maliyyə nəticələrini obyektiv qiymətləndirə bilsin, o cümlədən maliyyə nəticələrinə təsir göstərən amilləri nəzərə alsın və onların təsir dərəcəsini müəyyən etsin.

Bundan başqa maliyyə nəticələrinin dinamikasına təsir göstərən amilləri – müəssisənin potensialını, onun ödəniş qabiliyyətini, rəqabətə davamlılığını qiymətləndirsin, həmçinin müəssisədə düzgün planlaşdırmanı və səmərəli təşkilatlanmanı təmin edə bilsin.

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərmək və dinamik inkişaf etmək üçün kommersiya təşkilatları rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etməli, istehlakçıların dəyişən tələblərinə uyğun olaraq məhsulun keyfiyyətinin artırılmasını təmin etməli, bütün ehtiyatlarını, xüsusilə maliyyə resurslarını hər zaman sənaye müəssisəsinin başlıca məqsədinə nail olunmasına səfərbər etməyi bacarmalıdır. Bu məqsədlə əksər kommersiya təşkilatlarında yeni olan funksional xidmətlər - bazarın tədqiqi ilə məşğul olan marketing xidməti, yenilikləri öyrənən və sınaqdan keçirən innovasiya xidməti, yeni şəraitdə kommersiya təşkilatları maliyyə fəaliyyətinin təhlilini, qiymətləndirilməsini və planlaşdırılmasını həyata keçirən, habelə investisiya layihələrinin səmərəliliyini qiymətləndirən maliyyə xidməti və s. təşkil edilməlidir.

Базар мүнәсибәтләри шәраитиндә фәалийәт әюстярян коммерсија тәшкәлатларının башлыға мәҗсяди мянфәят әлдә етмәкдир. О, юзцнцн бцтцн фәалийәтини вя инкишафыны юз әялирләри щесабына гурмалы, вясәит чатышмазлыбы йарандыгда ону базар шяртләри иля мцвяггяти алынән борь вясәитләри иля арадан галдырмалы вя борьларыны вахтында гайтармабы баъармалыдыр.

Цмумийятля, базар мцнасибятляри шяраитиндя kommersiya təşkilatlarının тясяррцфат фяалийятиндя малиййя ресурсларынын ролу ящямийятли дяръядя артыр, онларын сяриштяли вя дцзэцн идаря едилмасы (нювлари, тйинаты, мянбяляри, йерляшдирилмасы, мцддяти вя с. аспектляр цзря) kommersiya təşkilatlarının уьурлу фяалийятинин башлыга зямини щесаб олунур.

Базар мцнасибятляри шяраитиндя бцтцн kommersiya təşkilatları щям юзляринин, щям дя бизнес тяряфдашларынын малиййя vəziyyətini гиймятляндирилмасы проблеми иля гаршылашырлар. Kommersiya təşkilatları малиййя vəziyyətini гиймятляндиряркян чохлу сайда амиллярин тясиринзяря алынмалыдыр. Лакин бцтцн щалларда даща чох диггят йетириляси амил дювриййя капиталынын вязиййяти вя ondan истифадянин нятиъясидир. Чцнки, бир тяряфдян, дювриййя капиталынын вязиййяти, онун структуру, щяркят (дювретмя) сцряти майа дяйяри, рентабеллик, кредитин истифадяси сямярялилийи вя с. кими kommersiya təşkilatlarının ясас игтисади эюстяриъилариня тясир фяалийятиндя мараглары олдугларындан, kommersiya təşkilatlarının тясяррцфат-малиййя фяалийятинин мцхтялиф тяряфляри, хцсуслия онун малиййя вязиййяти вя сабитлийи давамлы олараг тящлил олунур вя гиймятляндирилир. Беля тящлил вя гиймятляндирмянин нятиъяляри ися онун əsaslandığı игтисади информасийанын, тящлил вя гиймятляндирмя цсулларынын дцзэцн вя дягиг сечилмасындян щялледиъи дяръядя асылыдыр. Буна эюря дя бу саядя апарылмыш чохсайлы тядгигатлар щямин мясялянин бу вя йа диэяр истигамятинин юйрянилмасыни ящатя едир. Бцтцн бунлар маэистр диссертасийа ишинин актуал бир проблема щяср олундуэуну якс етдирир.

Проблемин юйрянилмасы сывиййяси. Базар игтисадиййаты шяраитиндя kommersiya təşkilatlarının тясяррцфат-малиййя фяалийятинин мцнтязям тящлил едилмасы вя гиймятляндирилмасы зярури щяртдир. Бунун ццн мцвафиг методикайа малик олмаг лазымдыр ки, бу саядя ващид йанашма йохдур. Мясялянин юйрянилмасы иля баълы юлкя игтисадчы

алимляриндян Щ.И.Намазалиевин, Р.Б.Ялийевин, С.М.Сябзалиевин, Щ.А.Сяфярлинин, И.М.Мащмудовун, Н.М.Исмайыловун, Р.Н.Казымовун вә с., хариси игтисадчы алимлярин М.И.Бакановун, В.В.Ковалиевин, О.А.Ефимованын, Г.В.Савитскийанын, А.Д.Шереметин вә с. апардыы тядгигат ишлярини гейд етмяк олар. Щямин мцяллифлярин елми ишляриндә мясялянин методоложи вә методики истигамятлярини бу вә йа дияр сявиййядя юйрянилмишдир.

Тядгигатын мягсяди вә вязифляри. Маэистр диссертасийа ишинин мягсяди *kommersiya təşkilatlarının* малиййя-тясяррцфат фяалиййятинин тящилили методикасынын тямилляшдирилмясидир. Щямин мягсядин реаллашдырылмасы цццн ашааыдакы вязифляр гаршыа гойулмушдур:

- мцяссисянин малиййя вязиййятинин тящилилинин мювбуд методикасынын бцццн аспектляринин системли гайдада юйрянилмяси;

- мцяссисянин малиййя сабитлийи вә онун юдямя габилиййятинин даща долбун якс етдирян эюстярибляр системинин ишляниб щазырланмасы;

- мцяссисянин малиййя сабитлийи вә юдямя габилиййятинин йахшылашдырылмасы имканларыны мцяййян етмяк;

Тядгигатын предмети вә обйекти. *Kommersiya təşkilatlarının* малиййя-тясяррцфат фяалиййятинин юйрянилмяси тядгигатын предметини тяшкил едир. Тядгигатын обйекти *kommersiya təşkilatlarıdır*.

Тядгигатын елми йенилийи. Апарылмыш елми тядгигатын елми йенилийи ашааыдакылардыр:

- *təşkilatların* малиййя-тясяррцфат фяалиййятинин гиймятляндирилмясиня йанашмалар системляшдирилмишдир;

- *təşkilatların* малиййя-тясяррцфат фяалиййятинин тящилилинин мювбуд методикасы щяртяряфли юйрянилмякля чатышмамазлыглар ашкар едилмишдир;

- малийя вязийяти контекстиндя təşkilatların малийя-тясәррәфат фяалийятинин тящили методикасынын бейнялхалг тярәбяси юйрянилмиш вә онун республикамызын учот-аналитик практикасында тятбигинин мцмқнлцц арашдырылмышдыр;

- малийя сабитлийи вә юдямя габилийятини якс етдирян эюстяриьиляр системи ишлянилмишдыр;

- малийя сабитлийи вә юдямя габилийятини якс етдирян эюстяриьиляр арасында гаршылыглы функционал ялагя юйрянилмишдыр;

- təşkilatların малийя-тясәррәфат фяалийятинин тящили вә гиймятляндирилмясинин универсал методикасы öyrənilmişдыр.

Тядгигатын практики ящямийяти. Тядгигатын нятиьәси kommersiya təşkilatlarının малийя-тясәррәфат фяалийятини даща дөльун гиймятляндирмәйя имкан веряьяк. Kommersiya təşkilatlarının maliyyə təhlili kontekstində vəziyyəti daha real qiymətləndirməyə, mövcud olan çatışmazlıqları aradan qaldırmağa, qəbul edilən qərarların əsaslandırılması səviyəsini yüksəldəcəkdir.

NƏSİROVA PƏRVANƏ ETİQAD QIZI

«KOMMERSIYA TƏŞKİLATINDA MALİYYƏ TƏHLİLİNİN TƏTBİQİNİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticədən, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla tərtib edilmişdir.

Girişdə dissertasiya işi mövzusunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, praktiki əhəmiyyəti, işin strukturu verilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəsili « Kommersiya təşkilatının idarəetmə sistemində maliyyə təhlili » adlanır.

Dissertasiya işinin ikinci fəsili « Kommersiya təşkilatında maliyyə təhlilinin tətbiqi istiqamətləri » adlanır.

Dissertasiya işinin üçüncü fəsili « Kommersiya təşkilatında maliyyə təhlilinin aparılmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri » adlanır.

Dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqatın nəticələri yekunlaşdırılmış və təcrübədə geniş tətbiq edilməsi üçün işlənib hazırlanmış təkliflər irəli sürülmüşdür.

НАСИРОВА ПАРВАНА ЕТИГАД КЫЗЫ

**«НАПРАВЛЕНИЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРИМЕНЕНИЯ
ФИНАНСОВЫХ АНАЛИЗ В КОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЯХ »**

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоящая из введения, трех глав, результата, из списка использованной литературы была разработана.

В диссертационной работе учитывается структура введения, актуальности проблемы, цели и задачи исследования, тезис о научной новизне, практической значимости.

В первой главе работы изучается «Финансовый анализ в управленческих системах коммерческих организаций».

Во второй главе работы изучается «Направление применения финансового анализа в коммерческих организациях»

В третьей главе работы были рассмотрены «Введение направления совершенствования финансового анализа в коммерческих организациях».

В результате исследования диссертационной работы были завершены и выдвинуты предложение для применения на практике.

NASIROVA PARVANA ETIGAD

**"DIRECTIONS OF IMPROVING PRMINENIYA FINANCIAL
ANALYSIS IN A COMMERCIAL ORGANIZATION"**

SUMMARY

This thesis consists of an introduction, three chapters, the result of the bibliography was developed.

The thesis takes into account the structure of administration, the urgency of the problem, aims and objectives of the research, the thesis of scientific novelty and practical significance.

In the first chapter we study the "Financial Analysis in management systems of commercial organizations".

In the second chapter we investigate the "Direction prmineniya financial analysis in commercial organizations".

In the third chapter of the work were considered "Introduction to the direction of improving the financial analysis in commercial organizations".

The research thesis was completed and put forward proposals for the application in practice.

